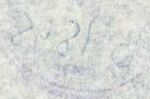

Szőnyi György Endre

CHRISTOPHER MARLOWE VILÁGA

/bölcsestdoktori értekezés/

Szeged

1980

Szőnyi György Endre

CHRISTOPHER MARLOWE VILÁGA

/bölcsestdoktori értekezés/

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

I. rész
AZ ÉLETRAJZ TANUSÁGA

Teológus és titkos ügynök

Marlowe ateizmusa

A "School of Night"

Marlowe teológiája

Politika

II. rész
A DOKTOR FAUSTUS ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

KITEKINTÉS: MARLOWE MŰVÉSZETE

JEGYZETEK

BIBLIOGRÁFIA

ELŐSZÓ

Nyomasztó nagyságával Shakespeare szinte azonos a reneszánsz drámával, elhomályosítva az olasz reneszánsz komédiát, Lope de Vega művészetét, vagy azoknak az angoloknak a darabjait, akik Shakespeare kortársaként, mint a nagy géniusz fényében és vonzásában keringő, sápadtan világító holdak éltek és alkottak. A közfelfogás történelmi aránytévesztésének e kirívó megnyilvánulása nem egyszer még a tudományos kutatásban is hangot kapott - nemcsak feledésre ítélve a kisebb csillagokat, melyek egy másik irodalmi korszakban akár a legelsők lehettek volna, hanem egyszer-smind a nagy géniust is megfosztva kulturális kontextusától, alkotásának, gondolatvilágának gyökereitől. John Lyly, Thomas Kyd, Christopher Marlowe munkássága nélkül Shakespeare-t sem tudjuk megfelelően értékelni.

Szerencsére a huszas-harmincas évek mult felé forduló érdeklődése, majd a hatvanas években elkezdődött, s a mai napig is virágzó, mindent újraértékelő neopozitívizmus /e terminust itt a legjobb értelemben használok/ felfedezte ezeket a drámaírókat, s kiderült, mennyi jelentős érték rejtőzik a nagy Shakespeare árnyékában.

Christopher Marlowe, az Erzsébet-kori angol dráma örök másodika maga is zseniális tehetség volt. Jelentőségét az angol kutatás mára már többé-kevésbé tisztázta, felmérte. A harmincas években megjelent összegyűjtött műveinek kritikai kiadása, s a negyvenes évektől néhány alapvető monográfia megvetette a Marlowe-kutatás szolid alapjait.¹ A magyar anglistika még adós az árnyalt Marlowe-kép kialakításával. Az Anglia az Ujkor

külszöbén című, a korszakkal foglalkozó összefoglaló kulturtörténeti munka² csak jelzésekre szorítkozhatott, s Az angol irodalom története című kézikönyv³ sem sokkal bőbeszédűbb; mindössze két oldalt szentel e jelentős drámaírónak. Nagy eredmény viszont, hogy két darabja is hozzáférhető magyar fordításban az Angol reneszánsz drámák gyűjteményében,⁴ valamint, hogy egy másik, kevésbé ismert darabjának magyar fordítása is ismeretes 1922-ből.⁵ Legjelentősebb művét, a Doktor Faustust 1978-ban a budapesti Várszínház is bemutatta.

Még itt, előljáróban kell megjegyezni, hogy Marlowe mind filológiai, mind eszmetörténeti szempontból az angol reneszánsz irodalom egyik legproblémátikusabb figurája, esztétikai értékelését pedig rendkívül megnehezíti - ha nem lehetetlenné teszi - az a tény, hogy darabjai csak töredékesen maradtak ránk, illetve, hogy az ismert Marlowe-daraboknak csak tört részét tulajdoníthatjuk a szerzőnek, a ránk maradt szövegek többségében színész-dramaturgok kontár kezét gyanítva. Marlowe drámaírói nagyságát tehát pontosan megítélni aligha lehetséges, annál több dolga akad a textológusoknak, akik még mindig messze vannak a szöveg-hagyomány pontos tisztázásától, az eszmetörténészeknek pedig valószínűleg örök csemegéje marad ez a különös figura, aki Cambridge-ben szerzett doktorátussal a zsebében London művész-negyedében élte le rövid életét, hogy mindössze huszonkilenc éves korában egy kocsmai verekedésben szurják agyon, s aki közben halhatatlan darabokat írt az ember magasbatörő vágyairól, a természetfölötti hatalom és mindentudás megszerzésének reneszánsz ábrándjairól.

Mennyiben járulhat hozzá a magyar filológia a Marlowe-kutatáshoz azon a szerény célkitűzésen túl, hogy igyekszik az

eddiginél jobban tudomást venni róla, s igyekszik konturozabb képet adni neki világirodalmi köztudatunkban? Kétségtelenül nem a textológia területén. Az eredeti források messze vannak és hozzáférhetetlenek, s az objektív feltételeken túl a szubjektívak sem adóttak: a szövegek vitás pontjainak eldöntése csakis anyanyelvi tudás birtokában lehetséges. Annál többet tehet azonban az eszmetörténész. A távlat realitása csak a távolból érvényesül igazán, s egy nem angol nyelvterületen készült szakmunka akkor építheti tovább a már megalapozott eredményeket - még bizonyos elsődleges források hiánya esetén is -, ha a nemzetközi reneszánsz kutatás legújabb elméleteit felhasználva a drámairót korának eszmei kontextusába helyezi, s műveit ebből értelmezi. Kétségtelenül itt olyan irodalomtörténeti hagyományhoz kötődhetünk, mint a Lovejoy által főmjelzett "history of ideas",⁶ vagy a német szakirodalomban Dilthey nyomán Rudolf Unger által kidolgozott eszmetörténeti iskola.⁷ Az irodalmi műalkotást elsősorban szerkezeti szempontból megközelítő kísérletek egy ideig háttérbe szorították a művek intellektuális háttérének kutatását, ma azonban úgy tűnik, korántsem szűnt meg az ilyen vizsgálatok létjogosultsága. A strukturalista Riffaterre "szuperolvasásának" lényeges alkotóeleme az elemzett mű kulturális kontextusának ismerete,⁸ s a szemiotikai megközelítések egyik végkövetkeztetése is az, hogy a konkrét szöveg /műalkotás/ egy bizonyos /adott korra jellemző/ nyelv /kulturamodell/ realizációja.⁹

Mindezekből a - jobb szó híján - formalistának, strukturalistának nevezhető kísérletektől eltekintve, a hagyományos eszmetörténeti kutatásokon belül is olyan változások mennek végbe, melyek további munkára, az egyes írókról és korszakokról

alkotott képünk újraértékelésére buzdítanak. Mindenekelőtt a művek ikonográfiájával foglalkozó vizsgálatokat kell említeni Aby Warburgtól E.H. Gombrichig, illetve az irodalomtudományt korszerű történelmi elemzésekkel ötvöző iskolákat; az Annales-hagyományt /Lucien Febvre, Robert Mandrou, Georges Duby/, vagy a hozzájuk közel álló Arnold Hauser rendkívül értékes kultúra- és társadalomtörténeti kutatásait. A divatos szóval interdiszciplinárisnak nevezett kulturtörténeti munkák, bár nem a mai kor találmányai, de mai ismereteink birtokában igazán jelentős eredményeket ígérnek, s egy legtágabban értelmezett, nem doktrinér marxista szemléleten belül olyan korszakos jelentőségű szintézisek születhetnek, mint Christopher Hill Milton-monográfiája.¹⁰

A műalkotás kulturtörténeti megközelítésének előnyeit az Angliában élt és alkotott Antal Frigyes a következőképpen látta:

"A művészettörténészek most már komolyan számításba vehetik bármely korszak sokoldalúságát, a világnézeti típusok komplexitását és a társadalom különböző rétegeinek gondolkodásmódját, s így fel tudják tárni, hogy melyik stílus melyik életszemlélethez tartozik. ... Az egész társadalmat kell néznünk, nemcsak a legfelsőbb rétegeit; megérthetjük így valamennyi kép raison d'être-jét, nemcsak a legjobbakét, a leghíresebbekét, amelyek teljes értelmét, ha elszívetelten vizsgáljuk őket, nem tudjuk igazán megragadni."¹¹ Az irodalomtörténész szemszögéből Klaniczay Tibor ezt így fogalmazza meg: "az irodalmat a történelem egész mozgásán belül, a művelődéstörténet szerves részeként érzem igazán megragadhatónak. Társadalom, politika, ideológia, kultúra, művészet és irodalom egymásra hatásának egységében válnak csak érthetővé számunkra az egyes jelenségek: a művek, az alkotók és maga az irodalom."¹²

Fenti elméletttörténeti kitérőm nem az azonosulás és azonosítás szerénytelen vágyából fakadt, pusztán jelezni kívántam a kutatás azon irányzatait, melyekhez igazodva a következő értekezésben kísérletet teszek egy részprobléma - Christopher Marlowe intellektusának - körvonalazására oly módon, hogy Marlowe egyes műveit szembesítem a korabeli Anglia szellemi életével, amely - az egész Európát behálózó nemzetközi humanizmus révén - elválaszthatatlan a kontinens kulturtörténetétől. Lévén, hogy Marlowe régi író, az akkori irodalmi élet konvencióinak a maitól való különbözősége, valamint a filológiai problémák miatt ez a vizsgálat speciális szempontokat követel. Mindenekelőtt szükségessé teszi a biográfiából rekonstruálható Marlowe-kép elemzését; ez korántsem pozitivistá adathalmozás, hanem a régi irodalmak vizsgálatánál elkerülhetetlen mankó a művek által felvetett kérdések megválaszolására.

I. rész

AZ ÉLETRAJZ TANUSÁGA

Roman Jakobson Mi a költészet? című esszéjében¹ rendkívül szellemesen bírálja a művek helyett a költői életrajzban vájkáló irodalomtörténészt, aki megfellebbezhetetlenül jelenti ki, hogy mi a műalkotásban "az emberi dokumentum" és "a művészi tanuságtétel", hol "az őszinte szó" meg "a természetes életelv". "Sok irodalomtörténeti munka mind a mai napig a pszichikai realitás - költői fantázia merev, dualisztikus sémájával operál, s e kettő között mechanikus, kauzális összefüggéseket keres."² Jakobson Puskin példáját említi, aki egy bizonyos hölgyet verseiben anyagnak irt le, míg magánlevelében obszcén szavakkal ecsetelte földi bájait. Említhetnénk a régi magyar irodalom közismert példáját: a Losonczi Annát verseiben eszményítő Balassi egy levelében így említi imádotját: "ha Isten is éltet, farkam után hamarosan nagy ur leszek."³ Balassi esete azonban ritka kivétel a 16. század irodalmában, míg Puskin viselkedése érthető, s igaza van Jakobsonnak, amikor arra figyelmeztet: "Jól mondják: ha a színész leveti álarcát, feltűnik alatta a smink. A művész akkor is ugyanugy játszik, amikor kijelenti, hogy ez alkalommal nem a Dichtung-ot, hanem a Warheit-et fogja művelni." Puskin verse és levele egyaránt műalkotás, csak más-más műfaj. És mindkettőt a kor irodalmi életének, a romantikának a konvenciói határozzák meg. Csak hogy a régi irodalmak esetén más a helyzet. A csak az irodalmi életre jellemző konvenciórendszer hiányában /az irodalmárságra jellemző önálló létforma az első irodalmi folyó-

iratok megszületésével egyidőben, a 18. század elején kezdett kialakulni, s igazi létjogosultságát a romantika korában nyerte el/ a művek és stílusok értelmezéséhez más fogódzókat kell keresni. Bár az Erzsébet-kor az angol kritika megszületésének időszak, s a kor sokszor vérrre menő művészeti vitái tanulságos dokumentumok, mégsem kerülheti el figyelmünket, hogy például a kiváló verselő és elméletíró Philip Sidney magánlevelezésében semmi sem utal arra, hogy a levelekből kibontakozó diplomata és katona irodalommal is foglalkozott volna, de még a legnagyobb génusz, Shakespeare után fennmaradt személyes dokumentumok sem tanuskodnak másról, mint hogy ügyes üzletember volt, jólmenő színházi vállalkozó. A régi irodalmakban nagyon ritkán találjuk meg a biográfiára vonatkozó emlékek s egy szerző műveinek egységét, s az életrajz többnyire csak hivatalos feljegyzésekből, anyakönyvekből, matrikulákból, törvényszéki perek anyagából rekonstruálható – mind olyan filológiai munka, melyre a modern korokkal foglalkozó irodalomtörténészek csodálkozással vegyes gyanakvással tekintenek. Személytelen dokumentumok és a művek evidenciájának összevetése⁴ bizonytalan eredményt ígér, mégsem mellőzhetjük.

Marlowe-val kapcsolatban például irodalomtörténeti közhely, hogy ateista volt,⁵ ez az állítás azonban rendkívül félrevezető lehet. Kizárólag darabjait vizsgálva a kérdés nem dönthető el, holott nyilvánvalóan semmilyen szempontból sem mindegy, hogy egy 16. századi költő nem magánhasználatra, hanem nagyközönségnek szánt drámái mennyiben tartalmazznak a korban szokatlan és újszerű eszméket, illetve, hogy ezek az eszmék mennyiben a szerző sajátjai. Személyes megnyilatkozások, naplók, levelek híján ennek kiderítésére minden lehetséges eszközt

meg kell ragadnunk, s mint látni fogjuk, Marlowe esetében a bizonyítékok többnyire feljelentésekben, rendőrségi vallatás-jegyzőkönyvekben, kémek és titkos ügynökök beszámolóiban lelhetők fel. Természetesen sokat segítenek a korabeli irodalmi viták pamfletjei is.

Marlowe életének három olyan pontja van, amelynek kulturtörténeti szempontu vizsgálata közelelt vihet bennünket műveinek értelmezéséhez is. Ezek: cambridge-i diákévei, s csatlakozása a nem sokkal korábban alapított angol kémisztóláathoz; kapcsolata Sir Walter Raleigh-vel és a "School of Night" néven ismert értelmiségi csoportosulással; végül halálának körülményei, illetve az ezzel egybeeső politikai tisztogatás, amely igencsak felkavarta a korabeli Anglia szellemi életét.

A kulturtörténeti vizsgálódások közben, s a művek elemzésénél is esetenként elkerülhetetlen bizonyos párhuzamok megemlítése, melyeknél az ok-okozati összefüggés nem mindig kimutatható. Más, bizonyítható példák azt mutatják, hogy a reneszánsz Európa szellemi élete - a mind jobban elterjedő nyomtatott könyv, a nemzetközi humanista réteg, az utazások, levelezés és találkozások révén - rendkívül nyitott volt, ugyanakkor nem kell mindig feltételeznünk közvetlen szellemi hatásokat, hiszen bizonyos eszmék rendkívül sok módon - beszélgetés, hallomás, pamfletek, ellen-könyvek révén - terjedhettek el, s popularizálódhattak.

Anélkül, hogy megalapozatlan és fantasztikus hipotézisekbe bocsájtkoznék, a következőkben a valószínűsíthető szellemi hatásokat adottaknak fogom feltételezni, s arra keresek választ, mennyiben tudta Marlowe egyéníteni, egységes egésszé formálni a reneszánsz szellemi kavalkádjában rendelkezésre álló eszméket.

Teológus és titkos ügynök

Marlowe-ról szólván elképzelhetetlen Shakespeare azonnali említésének elkerülése. Sokminden kínálja az összehasonlítást, annál konkrétabb dolgok is, minthogy Marlowe az örök második az Erzsébet-kori drámaírók között Shakespeare árnyékában. Valóban önként kínálkozik az összevetés a korszak két legnagyobb géniuszának esetében, különösen, hogy bizonyos életrajzi adataik kísértetiesen hasonlóak. Szinte egy időben születtek, s származásuk is meglepő hasonlóságot mutat. Shakespeare-t 1564. április 26-án keresztelték meg, s e dokumentum alapján feltételezhető, hogy április 23-a, Szent György napja tájékán született. Marlowe két hónappal idősebb volt, őt 1564. február 26-án tartották keresztviz alá. Shakespeare szülőhelye a Londontól északra fekvő kereskedőváros, Stratford-upon-Avon, ahol az apa, John Shakespeare tehetőes kesztyűkészítő iparos-polgár volt, egy ideig a városka polgármestere. Marlowe Canterburyben látta meg a napvilágot, apja, ugyancsak John, itt cipésmesterként tett szert némi vagyonra, házra, míg élete végén Canterbury egyik plébániatemplomának kurátora lett. Mindkét esetben az anyák hozták a kulturát a családba, Shakespeare édesanyja, Mary Arden még a normann hódítás előttre visszavezethető, bár elszegényedett nemesi családból származott; míg Marlowe-é, Catherine Arthur asszony, a canterbury-i Szent Péter templom rektorának /a plébánosnak megfelelő anglikán lelkész/ köztisztviselői állású családjából.

Bár a két drámaíró pályája később több alkalommal keresztezte egymást, az alapvető hasonlóságok itt véget is érnek. A két drámai korpusz vizsgálata sokkal inkább a különbségeket

hozza felszínre, semmint a hasonlóságokat. Nyilván, hogy eltérő egyéni alkatuk, vérmérsékletük, világlátásuk okozta a meglehetősen eltérő drámai alkotásmódot, ám a különbségek magyarázatához, mint egy szempont, adalékokat szolgáltatathat sorsuk különbségeinek megemlítése is. Mielőtt erre sor kerülne, érdemes idézni Anthony Burgesst, aki világosan eloszlatja a két drámaíró azonosságának mítoszát: "Shakespeare művészete nem a Marlowe-éból fejlődött ki. Temperamentumuk túlságosan különböző volt - inkább Ben Jonson az, akihez Marlowe vezet, ahhoz a típusu szatirikus komédiához, amilyen írásához Shakespeare-nek sohasem volt kedve."⁶ Ettől függetlenül nem érdektelen kettőjük összevetése, amely nemcsak Marlowe fogyatékoságaira mutat rá, hanem hangjának egyéni karakterére, eszmei arculatának meghökkentően sokszínű voltára is.

Hogy mindkettőjükből nagy drámaíró lett, az azt mutatja, hogy az igazi tehetség nemigen kallódhat el. Mégis, Marlowe útja tűnik könnyebbnek. Bár Stratford is élénk kereskedőváros volt, jelentős piaci központ, aligha hasonlítható a forgalmas Canterburyhöz, amely féluton lévén Dover és London között mintegy az angol főváros kapuja volt, s hozzá egyházi és oktatási központ is. Még élt a Chaucer által is megénekelt középkori zarándoklatok hagyománya, ami utazók tömegét, jelentős idegenforgalmat jelentett; az évente megrendezett Corpus Christi fesztivál, azaz az Urnapján előadott misztériumciklus pedig nagyjelentőségű színházi élménnyel szolgált. Igaz, Shakespeare is láthatott színházi előadásokat Stratfordban, s valószínű, hogy színészi ambícióit is az 1587 nyarán szülővárosában szereplő híres komikus, Dick Tarleton és a Queen's Men előadása gyújtotta fel.⁷ Mégis, Marlowe összehasonlíthatatlanul kedvezőbb

helyzetből indult. Canterbury nemcsak kereskedelmi és idegenforgalmi központ volt, de - mint érsekségi székhely - kulturális, iskolaváros is. Az egyház pedig nagy gondot fordított a középosztálybeli, úgynevezett "szegény" gyerekek neveltetésére is, erre sokféle és számtalan ösztöndíjat alapítottak.⁸ Marlowe-nak is sikerült bekerülnie a VIII. Henrik által alapított King's Schoolba, abba a középiskolába, amely az egyetemre készítette fel a diákokat, alapos latin nyelvtudást biztosított, s az iskolai tevékenységek közé tartozott a rendszeres színjátszás is. Marlowe 15 éves korában, 1579-ben került a King's Schoolba, ám igen jó tanuló lehetett, mert egy év múlva már a Cambridge-i Corpus Christi kollégiumba iratkozik be, mint az egyetem ösztöndíjasa. Ösztöndíjának adományozója Matthew Parker canterbury-i érsek volt, aki nemcsak pártolta a tudományokat, de maga is tudós és művész hírében állt. Zenét is szerzett, nevéhez fűződik az 1567-ben megjelent Whole Psalter, az első teljes angol nyelvű zsoltároskönyv kiadása. Parker érsek olyan canterbury-i szegény gyerekek számára alapította a híres ösztöndíjat, akik "a legjobb és legalkalmasabb diákok voltak, otthonosak a nyelvtanban, s lehetőleg verset is irtak."⁹

Marlowe hat és fél évet töltött a Corpus Christi falai között, amely egyébként az egyik legrégebbi cambridge-i kollégium volt. Nagyon kevés, és jobbára száraz adat maradt fenn Marlowe egyetemi éveiről, így, mielőtt ezeket összefoglalnánk, érdemes más források alapján felidézni Cambridge légkörét a korai Erzsébet-korban. A humanizmus idején még Oxford vezetett az angliai tudományos életben, innen indultak el az úgynevezett "oxfordi humanisták", Linacre, Grocyn és Colet, akik először hozták el az új reneszánsz eszméket a szigetországba. Ahogy azonban a re-

formáció egyre inkább tért hódított itt is, és Anglia hivatalosan is protestáns ország lett, az egyetemeknek is át kellett alakulniuk. A monostorok megszüntetése után Oxford és Cambridge kollégiumaiba került a kolostorok gazdag tudományos- és szépirodalmi kódexanyaga, s úgy alakult, hogy Cambridge egyre jobban radikalizálódott, itt alakultak ki az angol kálvinizmusnak, a puritánoknak tudományos centrumai, s a hatvanas-hetvenes években ide került át a vezető, a tudományos ideológiát meghatározó szerep. Oxford egy időre bizonyos fókig provinciálissá vált. Elég csak elolvasni Giordano Bruno Hamvazószerdai lakomáját, ahol elmeséli miként disputált 1583-ban az ~~nem~~ oxfordi professzorokkal és az ott vendégeskedő Olbracht Laski lengyel herceggel Kopernikusz asztronómiai nézeteiről. Még ha leszámítjuk Bruno előítéleteit, a kép akkor is igen kedvezőtlen:

Íme az angol nevelés gyümölcse! — akiknek hazájában a konok és tudatlan pedantéria és a bárdolatlan udvari-atlanság oly keveréke uralkodik, ami Jób türelmét is próbára tenné. Ha nem hiszitek, menjetek el Oxfordba és mesáltessetek magatoknak arról, hogyan járt a Nolai, mikor a teológiának ottani doktoraival vitatkozott nyilvánosan Alasco lengyel herceg és sok angol nemes jelenlétében. Majd megtudjátok, hogyan feleltek érveire, s hogyan gabalyodott bele beszédébe az a szegény doktor, akit — mint az Akadémia főkorifeusát — előtérbe toltak e nehéz alkalommal."10

Cambridge vezető szerepe a kálvinista szellemű oktatásban nem jelentette azt, hogy egyhangú lett volna az itteni szellemi élet. A 16. század második fele a nagy szellemi felvirágzás időszakára Angliában, elég csak a számtalan fordításra utalni, melyek többnyire az egyetemek falai között keletkeztek. 1557-től Erzsébet uralkodása végéig olyan művek jelentek meg angol nyelven, mint Ariosto Orlando Furiosoja, Castiglione Il corteggianoja, Guevara Fejedelmek serkentő órája /ahogy Prágai András 1628-ban

magyarította/, Kopernikusz De revolutionibus /1576-ban!/, Conrad Gessner paracelziánus orvostana, vagy Montaigne Esszéi. Az antikok közül pedig Apuleius, Arisztotelész, Caesar, Cicero, Epiktétosz, Homérosz, Horatius, Lukánosz és Lukiánosz, Martialis, Ovidius, mindkét Plinius, Plutarkhosz, Seneca, Vergilius, Xenophon sok munkája, hogy itt csak a legfontosabbakat emlitsük, hiszen kerül még szó sok egyéb, tárgyunk szempontjából alapvető fordításra. Ugyanekkor a nemzeti hagyományok ápolása, az angol mult örökségének felkutatása sem maradt el, s ebben a vonatkozásban az angol reneszánsz gyökeresen különbözött a francia nagyreneszánstól, a Pléiade eszményeitől. Éppen a Marlowe-nak ösztöndíjat juttató Parker érsek adományoz a Corpus Christinek egy hatalmas középkori kódexgyűjteményt, köztük még az angolszász időkben maradt krónikákat, egyháztörténeteket. Ez a fajta érdeklődés vezetett azután az olyan szintézisekhez, mint Spenser nagy költői eposza, a Faerie Queene, amely a reneszánsz ujítás és a nemzeti, középkori örökség legérdekesebb ötvözete.

De egészen más eszmék is beszívárognak az egyetemek szigorú falai közé. A 70-es évekből egyre több adatunk van, hogy Cambridge-ben hódít a szabadgondolkodás, számos olyan antik, vagy kortárs olasz és francia mű formájában is, amelyet a kegyes kálvinista professzorok ateistának mondanak. A latinista Gabriel Harvey és a költő Spenser levelzése értékes információkat tartalmaz e vonatkozásban. 1579-ben Harvey így ír Cambridge-ből:

Nem léphetsz be úgy egy diák szobájába, hogy - tiz az egyhez - ne találjad nyitva az asztalán Bodin de Republicáját, vagy Leroy kommentárjait Arisztotelész Politikájáról, vagy valami más francia vagy olasz politikai traktátust. És felhívom a figyelmedet, hogy mostanában néhány barátunk igen bennfentesen emlegeti, ha jól emlékszem, Nicoló Machiavelli veszélyes könyvét, az Il Principét.¹¹

Ebben az időben az egyetemek tehát igen csak gyűjtőhelyei voltak a legkülönbözőbb eszmeáramlatoknak. Ezeknek jó része valamilyen módon a reformációhoz kapcsolódott, s teológiai viták formájában hivatalos kereteket is kapott. Bizonyoság erről a vallási-traktátus irodalom, a számtalan kinyomtatott teológiai értekezés, vita-
irat.¹² Sok ideológiai vitatéma azonban nem kapott publicitást, tabunak számított. Ilyenek voltak a vallási kérdéseken belül a protestánsok részére elfogadhatatlan katolicizmus és a radikális irányzatok, mint az anabaptizmus, arianizmus, unitarizmus. Ugyancsak eretnekségnek számított bizonyos tudományos kérdések boncolgatása, méginkább a szélsőséges beállítottságu morális-etikai fejtegetések; a szabadgondolkodás, machiavellizmus, esetenként a szkeptikus antik filozófusok tanulmányozása. A korban mindezt általában és összefoglalóan ateizmusnak bélyegezték, s hogy bőven előfordulhatott intellektuális körben, de még az egyetemi kollégiumokon belül is, azt a kortársak levelezéséből, rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvekből, feljelentésekből, s esetenként méltók büntetésként kiszabott autodafék végzéseiből tudjuk. George T. Buckley kitűnően összefoglalta az Erzsébet-kor azidőtájt ateizmusnak címkézett eszmeáramlatait, csupán egy idézet hadd illusztrálja itt, hogy mennyire foglalkoztatta a közvéleményt a rendelkezésre álló gondolatalkörök sokasága. 1572-ben egy bizonyos Carleton így jellemezte az angol ideológiai életet William Cecilhez, a Lord Burghley főkinestárnokhoz intézett, Discourse on the Present State of England című memorandumában:

A királyság három pártra oszlik, a pápistákra, az ateistákra és a protestánsokra. Mindhárom egyformán népszerű, az első és a második azért, mert - mivel sokan vannak - nem merjük bántani őket; a harmadik mert - mivel vallás - nem merjük Istent megbántani személyükben.¹³

Marlowe-nak tehát bőven állhatott rendelkezésére sokszínű eszmei választék, s mivel teológusnövendék volt, s hat éven keresztül foglalkozásával, szinte vérévé vált az olvasás és a vitákban, disputákban való részvétel, joggal feltételezhetjük, hogy ezek nem is maradtak rá hatástalanul. S itt újra érdekes összehasonlítás kínálkozik Shakespeare-rel. Az avoni óriás nem kapott kiváló nevelést, nem járt főiskolára, elsősorban ösztönös alkotó volt. Nyitott szemmel járt persze, és felfigyelt korának égető kérdéseire, de információit jobbára népszerűsítő könyvek átlapozásából, a ponyváról szerezhette. Indokolatlan hát az a filológusi munka, amely évszázadok óta a reneszánsz és minden megelőző korok tudományos irodalmának szószерinti megfeleléseit mutatja ki a Shakespeare-drámák szövegében. Egészen más a helyzet azonban Marlowe-val. Szinte minden kritikusa kiemeli olvasottságát, az olvasmányálmányok szerepét műveinek kialakulásában, s mivel egyetemi tanulmányokat folytatott, ez nem is meglepő, vagy erőszakolt. Ismerjük a korabeli egyetemek tananyagának kötelező olvasmányait, s ugyancsak van tudomásunk az ott közkézen forgó illegális könyvekről is, így Marlowe műveltsége joggal kutatatandó, s végső soron lokalizálható is.

Hogy a reneszánsz egyetemek humanizálódó, s antikvításcentrikus érdeklődése egyezett a fiatal Marlowe-éval, azt bizonyítják korai, még egyetemi éve alatt készített fordításai az antik irodalomból, néhány Ovidius elégia és Lukánosz Pharsaliájának első könyve, amely végül is első drámájához, a Vergilius Aeneis-ből merítő The Tragedie of Dido Queene of Carthage-hoz vezetett. De hogy a teológiai tanulmányok is mély nyomot hagytak benne, ez könnyen kimutatható drámáiból, a Faustusból és a Tamerlánból.

Egyébként Marlowe egyetemi éveiről nagyon keveset tudunk. Néhány száraz adatot, amelyeket az egyetemi matrikula, a régi irodalmak filológus kutatóinak örök segítőtársa megőrzött. Amint John Bakeless kiderítette, Marlowe cambridge-i megérkezésekor, 1580. december második hetében 1 pennyt költött az egyetemi kávéházban, majd a következő héten 3 shilling és 3/4 penny. Hivatalosan csak 1581 március 16-án iratkozott be. Ugyanakkor az egyetemi regiszterből tudjuk, hogy 1581. októberétől Professor Johnes dialektika előadásait hallgatta.¹⁴ Itt érdemes megjegyezni, hogy ebben az időben a dialektika órák komoly tudományos vitákat jelentettek, ugyanis Cambridge-ben dult a harc a hagyományos Arisztotelész-követők és a francia "Platón", Ramus újrendszerű logikájának hívei között. Ramus valóban és azonnali nagy hatást váltott ki Angliában. Logikája 1574-ben jelent meg angol fordításban, majd William Temple nagy, Sidney-nek dedikált Ramus-kiadása 1584-ben minden egyetemi kollégiumba eljutott. Ramus Geometriája 1590-ben jelent meg angolul, az Arithmetika két évre rá. Marlowe érdeklődését mutatja a kérdés iránt, hogy Ramus neve többször is előfordul a műveiben /leghíresebb a The Massacre at Paris negatív hősének, Guise hercegnek megjegyzése, amikor Ramust megöleti, ugymond, Arisztotelész védelmében:

GUISE ... I say; Ramus shall die.

RAMUS O, good my lord, let me but speak a word!

I knew the Organon to be confus'd

And I reduc'd it into better form:

And this for Aristotle will I say,

That he that despiseth him can ne'er

Be good in logic or philosophy;

GUISE Why suffer you that peasant to declaim?

Stub him, I say, and send him to his friends in hell.

ANJOU Ne'er was there collier's son so full of pride.

/Mass., ix, 36-55/¹⁵/.

A cambridge-i évek Marlowe magánéletére vonatkozó ada-

tai közül legérdekesebbek azok, melyek hiányzásait mutatják. A negyedik szemeszterben például hat hétig távol volt, majd 1583-ban ismét hét hétig. Negyedik egyetemi évét végig a kollégiumban töltötte, de az ötödik évben ismét sok hiányzásról adnak hírt a matriculák. Az egyetemi könyvek arról tanuskodnak, hogy 1584-ban bakkalaureátusi fokozatot szerez, majd ösztöndíját még három évre, a doktori fokozat megszerzéséig meghosszabbítják. A második Parker-ösztöndíj csak olyanoknak járt, akik elhatározást tettek a napi rend felvételére. Marlowe vagy nagyon jól alakoskodott, vagy maga sem tudta, hogy mit akar, mert miközben szorgalmasan készül a teológiai doktorátusra, Ovidiust fordít, a legsikamlósabb előgiákat, amelyek egy névtelen kiadásban Hollandiában jelennek majd meg, együtt Sir John Davies erotikus epigrammaival, a kötetet a canterbury-i érsek pedig 1599-ben majd előgetésre ítéli.

A hiányzások nem éppen természetesek ebben az időben, hiszen a diákok - legalábbis elméletben - igen szigorú körülmények között élnek az egyetemen. Nem hagyhatják el a kollégiumot, egymás között is csak latinul beszélgethetnek, tilos a tánc, kocsmázás, de még a nyilvános sportok is, s egyenruhaként földigérő, nyakig begombolt, "szomorú színű" anyagokból készült köpenyt kell hordaniuk. Marlowe távolmaradását nyilván nem nézték jó szemmel az egyetemen, de hogy milyen nyomós okai lehettek a hiányzásra, azt a Privy Council, Erzsébet minisztertanácsának egy leveléből tudjuk meg:

Miután azt jelentették - így a Privy Council az egyetemi tanácsnak - hogy Christopher Morley /sic/ elhatározottan a tengeren túli Rheimsbe ment, s ott kívánt maradni, Őméltóságai jónak látják igazolni, hogy neki nem voltak ilyesféle szándékai, s hogy minden beszámolójában rendesnek és diszkrétnek mutatkozott, minekutána Őfelségének tett jó szolgálatokat, s megérdemelte, hogy jutalmat is kapjon hűségéért: Őméltóságai kérése tehát az, hogy a pletyka szűnjék meg személye körül bármi

áron, ő pedig haladhasson tovább a doktori fokozat felé, melyet a következő avatáskor kellene megkapnia. Mivelhogy az nem őfelsége gyönyörűségére szolgál, hogy akárkit is így alkalmazzon, hanem amit /Marlowe/ tett, az éppenhogy az ország javára szolgált, ezért hát, akik tudatlanok az ügyben, őt meg ne vessék.¹⁶

Ez a levél igen nagy horderejű tényekre derít fényt, nemcsak Marlowe élete szempontjából, hanem az Erzsébet-kor kulturtörténetével kapcsolatban is. Kiderül ugyanis, hogy Marlowe a királynői titkosszolgálat számára végzett kémkedést Franciaországban. Azt nem tudjuk, hogyan került kapcsolatba a Sir Francis Walsingham által létrehozott és irányított szervezettel, azt viszont kikövetkeztethetjük, hogy milyen fontos feladata lehetett.

Minekutána V. Pius pápa 1570-ben kiközösítette Erzsébetet, az angol katolikusok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek. Legális működésüket a szigetországban betiltották, nem tarthattak istentiszteleteket, nem iskoláztathatták gyermekeiket hitüknek megfelelően, s állandóan a felségárulás vádjával is szembe kellett nézniük. Ettől függetlenül nem adták fel hitüket, titokban fenn tartották szervezeteiket /ezeket a katolikusokat hívjuk rekuzánsoknak/, másfelől az emigráns angol katolikusok váltak az Erzsébet ellen szervezkedő külföldi politikai erők szövetségeseivé. Nem minden katolikus volt potenciális ellenség, de a Róma-hoz hű táboron belül éppúgy kialakult az "ultrabal szárny", mintahogy a protestánsok között a radikális puritánok. Az "ujkatolikusok" a tridenti zsinat 1563-as határozatai után teljesen magukévó tették az ellenreformáció eszméit, s hitükhöz való hűségüket előbbre valónak tartották hazájukhoz való lojalitásuknál.

Már 1568-ban egy emigráns angol katolikus, Dr. William Allen szemináriumot alapított a spanyol-németalföldi Douaiban katolikus papok képzésére. 1585-ig, amikor Allen a római English

College igazgatását kapta meg, háromezáz tisztelendőt dobtak át Angliába a szemináriumból, s ezekhez társultak még a jezsuiták által kiképzettek. A nyolcvanas évek elejétől a katolikus tábor igen megerősödött Angliában, s a kormánynak lépni kellett, hiszen az általános európai politikai helyzet egyre feszültebbé vált. Hiába erősítették a katolikusok, hogy nem kívánnak a politikába avatkozni, egy olyan korban, amikor államirányítás és vallásos élet oly szorosan összefonódott, erre nem is lehetett remény. Az 1581-es Act of Parliament megindította a katolikusok visszaszorítását a szigetországban, s e kampány keretében került sor a híres jezsuita mártírok, Edmund Campion és Parsons kivégzésére is.¹⁷

A kivégzések mit sem enyhítettek a helyzeten. 1587 márciusában a douai szeminárium átköltözött Rheimsbe, s egy kortárs cambridge-i iskoladrámából /The Pilgrimage to Parnassus/ tudjuk, hogy sok szegény diák bujdosott át oda, hogy az ellenreformáció zászlaja alatt találjon könnyebb megélhetést. Walsingham titkosszolgálatja rendszeresen küldött kémeket az emigráns katolikus központokba, Párizsba, Rheimsbe és Rómába, hogy azok ott információkat szerezzenek, lehetőleg bomlasszanak is. Erre a célra legalkalmasabbak természetesen a diákok, vagy frissen végzett értelmiségiek voltak, s így kerülhetett sor Marlowe beszerzésére is, akinek franciaországi utazása éppen a legforróbb pillanatokban történt. Emlékezzünk, 1587-ben vagyunk, Stuart Mária likvidálásának évében, egy évvel a Babington-plot néven ismert katolikus összeesküvés után, közvetlenül a spanyol háború, az "Armada év" előtt.

Marlowe megbízása nem volt egyedi eset, s részben éppen a drámairó életének felderítése okán a történészek és a művelő-

déstörténet kutatói már elég tisztán látják a kémkedésnek, besugárnak, "elhárításnak" és egyéb politikai aprómunkának a szövevényét, amely a nagy történelmi események, folyamatok háttérét képezte. Az Erzsébet-korban egyébként nem egy költő életrajza szolgál efféle adalékokkal, jól tudjuk, hogy Philip Sidney, Edward Dyer, Ben Jonson és sok más értelmiségi is a Mr. Secretary kém-szervezetének informátora volt.¹⁸

Walsingham egyik Rheimsbe átdobott ügynöke, Richard Baines volt, aki - mint látni fogjuk - később Marlowe-t a legsúlyosabb ateizmussal vádolta meg. Ez a Baines 1578 és 82 között Dr. Allen szemináriumában kémkedett, s közben pappá is szentelték. 1583-ban visszatért Angliába, s olyan tervekkel állt elő, hogy szívesen kiirtaná az egész papnevelődést oly módon, hogy megmérgezi a douai-i iskola kutját. Mintha csak Marlowe Barabasa kelt volna életre a The Jew of Maltaból.¹⁹ De Baines esete csak egy példa a sok közül. Segít rekonstruálnunk azt a légkört, amelyben a fiatal Marlowe drámaíróvá érett. És ez nem egyszerű képzelgés csupán. A kultúrtörténészek kiderítették - még hozzá érzelmességtől mentes, számszerű minisztertanócsi jegyzőkönyvekből, kémjelentésekből /Acts of the Privy Council/, elfogatóparancsokból és kivallatási feljegyzésekből /Calendar of State Papers, Domestic/, hogy mennyire skrupulusnélküli, józan és cinikus volt ezeknek az ügynököknek a világa, akik a machiavellizmust a legelemibb szinten, s a legkevésbé sem teoretikusan gyakorolták. Megbízásaik világossá tették számukra, hogy a vallási problémáknak is elsősorban politikai jelentőségük van, s mivel információkkal kereskedtek, hamarosan arra is rájöttek, hogy az eszméknek, hitnek és patriotizmusnak pénzben is nagyon jól kifejezhető értékük is van. Megesett hát, hogy ugyanazokat a híreket mindkét ellen-

tábornak eladták, s egy mást is feljelentették, börtönbe juttatták, ha éppen pillanatnyi érdekük úgy kívánta.

A dokumentumokból úgy tűnik, hogy Marlowe kisebb jelentőségű ügynök volt, s nem is állandóan dolgozott a titkosszolgálatnak - más irányú elfoglaltságai, s nyilvánvalóan kevésbé kitartható természete miatt - ezt a világot azonban jól megismerte. A drámák bizonyítják ezt, akár a korabeli politikai életre reflektálnak, mint a The Massacre at Paris, akár a nemzeti múltba vetítik azt vissza, mint a Második Edvárd, akár olyan távoli modellel vizsgálják a gonoszság és a politikai cselszövény világát, mint a The Jew of Malta. Akármelyiket is nézzük, mindegyikben közös az a sajátosság, hogy az embert másodlagosnak, az absztraktszmák mellett elhanyagolhatónak tekintik - nem úgy, mint a "szelíd" Shakespeare humanizmussal teli drámái.

Marlowe ateizmusa

1587 június végén a Privy Council patronáló levelének a hatására a Corpus Christi tanácsa elfogadja Marlowe disszertációját, s július elején hősünk meg is kapja a Master of Arts fokozatot. Korábbi fogadalmával ellentétben azonban a papi rendbe nem lép be, hanem Londonba távozik. Ettől kezdve adataink nagyon egyoldalúak, s néha titokzatosak is, életét úgy kell összeraknunk, mint a keresztretjtvény egyes pontjait.

Londonban mindjárt bekerülhetett az irodalmi élet sűrűjébe, hiszen már abban az évben nagy sikerrel játszák egy darabját, a Nagy Tamerlánt. Valószínű, hogy nem teljesen a fővárosban írta, egyes részeit már Cambridge-ből hozhatta magával, akár-

csak első drámáját, a Dido Queene of Carthage címűt, amelynek bemutatójáról csak 1596-ból van adatunk, de stilisztikai és szerkezeti sajátosságok alapján Marlowe legkorábbi művének tekinthető.²⁰ A Tamerlánnak nagy sikere lehetett, mert Marlowe még abban az évben, vagyis közvetlenül utána megírta a folytatást, a második részt. A darab pontos színpadi történetéről csak a kilencvenes évekből, Philip Henslowe híres színházi számadáskönyvéből van tudomásunk, viszont egy Philip Gawdy nevű nemes ifju apjához írt leveléből arról értesülünk, hogy 1587. november 16-án az Admiral's Men előadásán a színészek kikötötték egy társukat az előadás folyamán, s véletlenül halálra nyilazták. A hagyomány úgy tartja, hogy ez csak a Tamerlán második részének egy jelene te lehetett /V,1/, amikor Tamerlán ily módon végezteti ki Babilon kormányzóját. Az esetet az is valószínűsíti, hogy Marlowe valóban szinte kivétel nélkül az Admiral's Men színtársulat számára írta a darabjait, s ezek vezető színésze vitt sikerre olyan szerepeket, mint Tamerlán, Barabas, vagy Faustus. Mindenesetre a drámának bizonyos terminus ante quemje van, ugyanis az irigykedő és rossznyelvű pályatárs, Robert Greene 1588-ban megjelent Perimedes the Black-Smith című művének a kegyes olvasóhoz intézett bevezetőjében találjuk a következő csipős megjegyzéseket: "... kihivja az Istent az égből azzal az ateista Tamerlánnal..." majd "örült és pöffeszkedő poéták, akik prófétai lélekkel bírnak, mintha csak Merlin törzséből erednének, mintha lenne bárki is Angliában, aki blankverssel véget vethet a tudományosságnak."²¹ Az utóbbi idézet nyilvánvaló szójáték Marlowe nevével, akit a kortársak sokszor írtak Marley-nak, Merlinnek, mint a híres mitikus varázslót. Már itt, ebben az első utalásban, amely a londoni mű-

vészvilágba hirtelen betörő Marlowe-t említi ott az epitethon ornans a félelmetes jelző, amely végigkíséri egész rövid életét: ateista. Mielőtt alaposabban megvizsgálánk ennek a címkének korabeli jelentését és Marlowe-ra vonatkoztatható érvényességét, érdemes végigtekinteni a korabeli dokumentumokon, amelyekből a költő életének hátralevő öt évére következtethetünk.

A felhasználandó források nem túl tiszteletreméltóak, többnyire birosági jegyzőkönyvek, illetve korabeli pamfletek, melyek nem a legkedvezőbb szinten idézik eléink az angol reneszánsz egyik legizgalmasabb drámairójának alakját.

Például a híres londoni börtön a Newgate regiszteréből tudjuk meg, hogy Thomas Watson és Christopher Marlowe-t 1589. szeptemberében gyilkosságért letartóztatták. A vizsgálati jegyzőkönyvből kiderül, hogy Marlowe és a meggyilkolt William Bradley 1589. szeptember 18-án a Finsburyben lévő Hog Lane-n egy kölcsönügylet okán párbajozni kezdett. Az ott lévő Watson, Marlowe barátja megpróbált közbeavatkozni, erre Bradley rárontott, s védekezés közben a békéltető adta a halálos sebet. Az epizód viszonylag jelentéktelen Marlowe életében, rávilágít azonban a kor művész- és színészvilágának szokásaira. Bradley valójában nem Marlowe-nak tartozott, hanem John Alleyn kocsmárosnak, aki a Marlowe-szerepek legnagyobb szerűbb előadójának, Edwardnak volt a bátyja. Még érdekesebb az, amit Watsonról tudunk, aki kortársai szemében az egyik legkiválóbb költő volt, Spenserrel és Sidney-vel együtt emlegették. Drámát is írt, de igazi hírnevét latin nyelvű költészetével szerezte, ma már talán ezért kevésbé ismert. A.L. Rowse figyelmeztet azonban, hogy Watson latin költészete korában nagyon is jelentősnek számított, hiszen Petrarca Canzoniere-jét és

Tasso Amintását fordította latinra. Ugyanakkor ő írta az első angol szonettkoszorút, és ő fordított először olasz madrigálszövegeket angolra.²² Mintegy nyolc évet töltött francia és olasz egyetemeken, de életének ez a szakasza egy más jellegű tevékenységére is fényt vet. 1576-77-ben Watson a douai-i katolikus szemináriumban tanult jogot, s mivel 1581-ben már Walsingham társaságában találjuk, azt gyaníthatjuk, hogy ő is egyike volt a már többször emlegetett titkos ügynököknek. Feltehető, hogy közeli barátok lévén, Marlowe-t is ő mutatta be a Walsingham-társaságnak.²³ Ilyen összeköttetések révén az utcai párbajozásból sem származhatott nagy bajuk. Október 1-én Marlowe-t 40 font óvadék ellenében elengedték /a pénzt Humphrey Rowland és Richard KitchenX helyezte letétbe, utóbbi később Marlowe színházának, a Rose-nak ügyvédje lett/, majd december 3-án a bírósági tárgyalás után felmentették. Watson a királynő kegyelméből 1590. február 12-én szabadult, mondván, hogy önvédelemből ölt. E kis történetből is láthatjuk, mennyire mást jelentett az "értelmiségi lét" a 16. századi Londonban /mint mindenütt Európában/, s további sorsuk azt mutatja, hogy a tollat karddal váltogató élettel nem jár életbiztosítás. Watson 36 éves korában halt meg, néhány hónappal Marlowe előtt.

1592. májusától egy hasonló adat ismeretes Marlowe ellen. A bíróság elé idézik, mert összetűzött két csendbiztossal. Néhány napra bebörtönzik, majd 20 font büntetés mellett szabadlábra helyezik.

1592. egyébként vészterhes év. Augusztusban kitör a korszak egyik legnagyobb pestisjárványa, s ez igencsak szétzilálja a londoni művészvilágot. Marlowe - miután a színházakat bezárják -

vidékre, Sir Thomas Walsingham /a Mr. Secretary testvére/ birtokára menekül. Ugyanebben az időben vendégeskedik Shakespeare az Earl of Southamptonnál. A járválynak az irodalmárok közül is sokan esnek áldozatul. Meghal a vitriolos Robert Greene, s meghal Watson is, Marlowe barátja. Egy nyomtatásra előkészített latin művet hagy maga után /Amintae Gaudia/ azzal a kéréssel, hogy a dedikáció a Countesse of Pembroke-nak, Philip Sidney húgának, Erzsébet után a legünnepelebb angol nőnek szóljon. A dedikációt Marlowe írja meg. A latin nyelvű ünnepi levél szellemes, kultúrált, kitűnő stílusban íródott, ez az egyetlen ilyen jellegű humanista teljesítmény, ami Marlowe-ban a cambridge-i doktort idézi.²⁴

A járvány szinte megbénította a londoni írókat, az életigenlő, vidám reneszánsz szellemiség egycsapásra eltűnt. 1592. a nagy számvetések éve. Thomas Nashe megrendítő versben döbben rá a világ hívságos voltára:

Agyó, világi kéji!
 Mulandó lét mit ér?
 Minden gyönyör szemét,
 Ha a halál elér...
 Száz törrel közrefog:
 Erőm fogy, meghalok.
 Irgalmaz Krisztusunk!

Kincséd hiába van,
 Nem ment meg az arany,
 Gyógyfüved elaszik,
 Mert minden meghal itt.
 Közénk dögvész csapott:
 Erőm fogy, meghalok.
 Irgalmaz Krisztusunk!²⁵

A prózaíró Thomas Dekker hasonló rettentről tudósít:

E makacs fertőzet mérge oly mélyen hatol minden ember szívébe, hogy arcukból, mint gyáva katonáknak, mind kiszáll a vér; szemük, mint az adósó, amely fölneezni nem mer, örökkön földresütve; nyelvükön, mint gyalgón fizetett orvosán, kihül a vigasz. A pestis varázshatalma véget vet minden mulatságnak...

Ha valaki volt oly rettenhetetlen, hogy /a bus éjjél halotti órájában/ kimerészkedett az elhagyott és szomorú utcákra, mit gondoltok, mi hangzott fülébe? Bizony-nyal a nyavalyájukban dühöngők üvöltése, az elröppenő lelkek vonagló kinja - a bánat riadója...²⁶

Az általános megrendülésben irodalmi bomba is robban. Egy élelmes kiadó megszerzi a nyomorult körülmények között, részegen és emberi roncsként, borzalmas szegénységben meghalt Robert Green utolsó, félbemaradt művét, amely önéletrajzi elmélkedés, s pályatársainak színt figyelmeztetés. A Groats-Worth of Wit, bought with a Million of repentance szinte napokon belül megjelenik. A sikertelen, lejtőre jutott költő gyűlölködésével kezdődik, megkeseredett szójátékaiból értesülünk az üstökösként feltűnő Shakespeare színpadi sikereiről:

/Ne bizzatok a színészekben/, mert ime egy felkapaszkodott Varju, a mi tollainkkal ékeskedve, egy Tigris szívével a színész maszkja alatt, aki azt képze-
li, hogy éppúgy képes kizuhogtatni a blankversek, mint közü-
letek a legjobbak, s mivel egy nagyképű Johannes Faktótum azt hiszi, hogy ő az egyetlen színpalirázó /Shake-scene/ az országban.²⁷

Teljesen nyilvánvaló az egyetemet végzett intellektuel /university wit/ sovínizmusa és dühös acsarkodása a tanulatlan Shakespeare ellen, aki színész létére képes volt betörni a drámaírók kasztjába, s outsiderként éri el a legnagyobb sikereket.²⁸ Greene gúnyolódása arra is választ ad, hogy miért kellett Shakespeare-nek évekig névtelenségben dolgoznia, amíg a Cambridge-ből érkező Marlowe azonnal az irodalmi társaság központjába kerülhetett. Az Erzsébet-kori reneszánsz első szakaszában a beérkezéshez kötelező volt vagy a nemesi származás, vagy az egyetemi diploma, s épp ezért "cőhbeli" pályatársaihoz Greene egészen más hangon szól. Noha a következő bekezdésből igen súlyos vádák hullanak Marlowe fejére, de vele szemben Greene tónusa a megértésé, atyai figyelmeztetésé:

Ne csodálkozz, /mivelhogy veled kezdem elsőnek/, Te Tragédiáirók kegyelmese, hogy Greene, aki veled együtt mondta, hogy 'Nincs Isten', most dicsérettel adózik az Ő nagyságának: mivel ereje áthatol rajtam, és keze súlyosan nehezedik rám... Miért hát, hogy kitűnő elméd, az Ő adománya olyan vak legyen, hogy nem ismered el az adományozó dicsőségét? Ez hát a pestises machiavellista politika, amit tanultál? Ó, dühitő balgaság! ... Nézz rám, aki magam is általa /Machiavelli által/hirdetett szabadság szószólójának szegődtem, s meglátod, hogy ez pokoli rabság. Tudom, hogy bűneim legkisebbje is megérdemli ezt a nyomoruságos halált, de a tudott igazság elleni küzdelmem végül is legyőzi lelke rémületét. Ne halogasd hát példámat követni a végső pillanatig, hiszen sohasem tudhatod, hogy a vég miként látod meg.²⁹

Ugyancsak halálos ágyán írt levelében, a Repentance of Robert Greene címűben így jellemzi saját "machiavellizmusát":

Itáliából hazajövet, ahol én megtanultam a földkerekségen létező összes gazemberséget, a büszkeségben merültem el, kurvázkodás volt a napi gyakorlatom, s egyedüli gyönyörűségem a habzsolás és a részegeskedés.³⁰

Bármennyire is maga kereste Greene a sorsát, nem olvashatjuk meghatottság nélkül utolsó, gyötrelmes önvallomását. Ugyanakkor fel kell figyelniünk a Marlowe elleni vádra - pestises ateizmus -, amely ettől az időtől kezdve egyre gyakrabban megjelenik.

A kalózkiadásban megjelent Groats-Worth of Wit még a járványpusztított Londonban is hatalmas vihart kavart. Az ősz folyamán háromszor nyomták újra, de decemberben már a nyomdász, Henry Chettle mentegetőzését olvashatjuk egy pamfletben /Kind Hearts Dream/:

Talán három hónap telt el azóta, hogy Robert Greene ur meghalt, számos írást hagyva a különböző könyvkereskedők kezében, többek között a különböző színműírókhoz írt levelét, amelyet azok közül egy-kettő sértőnek talált... Hogy kiadói működésem során mindig mennyire gátat vetettem a tudós emberek szidalmazásának, az immár jól tudott; és hogy ez ügyben hogy viselkedtem, azt kellően tudom bizonyítani. Egyiket sem ismerem a sértettek közül, de egyikükkel nem is binnám, ha sohasem ismerkednék meg.³¹ A másikat /Shakespeare-t/ viszont annak idején sajnos nem kiméltem annyira, mint ahogy azt most szeretném. Hiszen jómagam voltam tanuja az Ő lekötőlező modorának és kivételes szakmai kvalitásának.

A "szinfalrázó" tehát elégtételt kapott, mi viszont gazdagabbak lettünk egy, a Marlowe rossz természetére utaló megjegyzéssel. A Greene-ügybe beleavatkozott a pedáns pályatárs, a híres Areopagus költőcsoporthoz tartozó, szintén cambridge-i diplomás Gabriel Harvey is, aki Greene elsiratása ürügyén alapos hitelrontást követett el. Ugyancsak még 1592-ben jelenik meg két kiadásban is Four Letters especially Touching Robert Greene című pamfletje, amelyben Greene-t természetesen ateizmussal vádolja meg, majd a kialakuló pamfletháború egy újabb darabjában³² az 1593-ban megjelent A New Letter with notable contentsben vádjait kiterjeszti az összes jelentős Londonban dolgozó university witre.

Plinius és Lukiánosz vallása fenekedhet és gunyolódhat: de mégiscsak végtelen hiuság a kezdete ennek a bátorságnak, de majd végtelen nyomoruság lesz az öröm vége... És ha Greene Juliánosz, az Aposztata követője, Marlowe meg a Lukiánoszé, te, /vagyis Nashe/ egy Aretino vagy, ki Mózes jeles könyveit átdolgozta, s a borzalmas paráznaság állhatatlan Dialógusait fejtegette, s Aquinói Szent Tamás történetét a gyűlöletes Fekete könyvvé, a de tribus impostoribus mundivá hamisította.

A következő, Marlowe heterodox nézeteire vonatkozó megjegyzés egy másik pályatárstól, az ugyancsak drámaíró Thomas Kydtől származik. 1593. május 13-án Kydet letartóztatták /ennek okairól ld. a továbbiakban/, s iratai között egy antitrinitárius - a kor ítélete szerint természetesen veszélyes és ateista - iratot találnak. Kydet kivallatásnak vetik alá, de váltig azt állítja, hogy a pamflet véletlenül került az ő holmijai közé. Védekezését a patrónusához, Sir John Puckeringhez, a Lord Keeper-höz /koronaőr/ írt leveléből ismerjük:

Nagyuram, Lordságod tőlem való elfordulását összefüggésbe kell hoznom a gyanúval, melyet Lordságod irántam az ateizmustilletően táplál... Mikor engem először gyanuba fogtak amiatt a bizonyos röplap miatt³³, felesleges és régi papírjaim között egy disputáció rész-

leteit találták meg, ez azonban Marlowe állítása szerint az övé volt, és csak összekeveredett az én irományaival, mikor két évvel ezelőtt egy szobában laktunk. Ezzel a Marlowe-val én Lordságod szolgálatában találkoztam, habár ő csak Lordságod színészei számára írt darabokat... Az viszont furcsa lenne, ha én egy ilyen valótalan embert szeretnék, s neki a barátja lennék, mikor Cicero szerint digni sunt amicitia quibus in ipsis inest causa cur diligentur, ezek pedig aligha voltak meg benne, sőt, erőszakos ember is volt, kegyetlen szívé, ahogy ezt még az ellenségeim is tanúsíthatják.³⁴

Anélkül, hogy most még megvizsgálnánk Kyd letartóztatásának, s az írókat is közelről érintő politikai helyzetnek a kérdését, figyeljünk fel arra, hogy újra megjelenik a vád Marlowe ateizmusáról, s itt nemcsak a megkinzott drámaíró személyes - s talán csak önmagát mentő - vádaskodásaira kell gondolnunk, hanem arra, hogy az eretnek teológiai disputáció Marlowe tulajdonából került Kydhez.

Kyd vallomása alapján május 18-án letartóztatási parancsot adnak ki Marlowe ellen, s a még mindig Londonon kívül, Sir Thomas Walsingham birtokán tartózkodó költő két nap múlva jelentkezik is a Privy Council előtt. Úgyesen védekezhetik, ~~xxx~~ vagy talán régi érdemeire való tekintettel nem tartóztatják le, csak bizonyos időnként jelentkeznie kell a hatóságok előtt, amíg a vizsgálat tart. Május 29-én újabb Marlowe-t terhelő vádak kerülnek a Privy Council elé. Egy Baines nevű besugó feljelentéséből a következő dolgokat tudjuk meg a drámaíróról:

Baines Marlowe blaszfémiáiról:³⁵ Feljegyzés, mely Christopher Marly /sic/ véleményét tartalmazza, bűnös vélekedését a vallásról és Isten szavain való gunyolódásáról.

- Hogy az indiaiak és az antikvitás sok szerzője bizonyítottan 16 ezer évvel ezelőtt írtak, míg Ádám 6000 évvel ezelőtti életével büszkélkedik.
- Azt mondja, hogy Mózes is csak egy csaló volt, s hogy egy bizonyos Harriot, Sir Walter Raleigh embere nála többet képes tenni.
- Hogy Mózes a zsidókat xl évnnyi vándorlásra kényszeri-

- tette a pusztában /holott ezt az utat egy évnél is kevesebb idő alatt is bejárhatták volna/ mielőtt megérkeztek az ígéret földjére...
- Hogy a vallást csak azért találták ki, hogy az embereket félelemben tartsák.
 - Hogy könnyű volt Mózesnek megszólania a zsidókat durvaságukért és egyszerűségükért, mikor ő maga az egyiptomi művészeteket tanulva nőtt fel.
 - Hogy Krisztus zabigyerék volt, s az édesanyja becsstelen.
 - Hogy Krisztus csak egy ács fia volt, s hogyha a zsidók megfeszítették őt, hát biztos tudták mit csinálnak, hiszen köztük élt.
 - Hogy Krisztus jobban megérdemelte a halált, mint Barabás, s hogy a zsidók jó választást csináltak, habár Barabás csak egy tolvaj és gyilkos volt.
 - Hogyha van egyáltalán Isten és valami jó vallás, akkor az a pópistáké, merthogy ott az istentiszteletet több ceremóniával mutatják be, felemelő misében, orgonával, énekkel, &c. és hogy a protestánsok csak képmutató szamarak.
 - Hogyha neki kellene egy új vallást írnia, ő egy kitűnőbb és egy csodálatra méltóbb módszert találna ki, merthogy az Újtestamentum rosszul van megírva.
 - Hogy mindazok, akik nem szeretik a dohányzást és a fiukat - bolondok.
 - Hogy a szamariai asszony és a nővére kurvák voltak, s Krisztus becsstelen viszonyban volt velük.
 - Hogy Szent János evangélista ágyastársa volt Krisztusnak, s hogy mindig a kebléhez törleszkedett, s hogy Krisztus úgy használta őt, mint Szodoma vétkezőit.
 - Hogy az apostolok mind egyszerű fickók voltak, sem okosak, sem értékesek, egyedül Pálnak volt köztük esze, ő viszont gyáva volt, s arra biztatta az embereket, hogy engedelmeskedjenek a hatalmasoknak.
 - Hogy neki is olyan joga van pénzt verni, mint az angol királynőnek, s hogy ő találkozott a newgate-i börtönben egy bizonyos Poole /Poley/ nevűvel, aki nagy ügyességgel elegyített fémeket, s hogy tőle tanulván, egy fortélyos bélyegző-készítő segítségével francia koronákat és angol shillinget szándékoznak gyártani.
 - Hogyha Krisztus nagyobb reverenciával akarta volna a szakramentumokat ránk hagyományozni, akkor nagyobb csodálatot vívna ki, ha azokat egy dohányzó pipában szolgáltatná ki.
 - Hogy Gábiel angyal a szentlélekkel paráználkodott, amikor az üdvözlést elhozta Mária-nak.
 - Hogy egy bizonyos Richard Cholmley megvallotta, hogy őt meggyőzték Marlowe érvei, és ateistává lett.

Ezek a dolgok, sok mással együtt jó és becsületes tanúk által megerősítve az ő véleményének, valamint mindennapi közbeszédének is fognak bebizonyíttatni, mert ez a Marlowe nemcsak így vélekedett, hanem társaságban minden alkalmat meg is ragadott, hogy meggyőzze az embereket az ateizmusnak, nem félvén a mumusoktól és a hobgoblinoktól, nyíltan gyalázta Istent és az ő szolgálait, mint azt én, Richard Baines bizonyítani fogom, a magam és

sok más becsületes ember igazával... Mivel én úgy gondolom, hogy a keresztyénségben mindenkinek arra kellene törekedni, hogy egy ilyen veszélyes emberi száj elzárassék, mivel azt is mondta, hogy sok ellentmondást idézett a Szentírásból, amelyeket tovább is adott néhány nagy embernek, akiket kellő időben ugyyszintén megnevezek majd.

Ugy vélem, érdemes volt ezt az érdekes dokumentumot teljes terjedelmében magyarul közölni, hiszen az efféle szélsőséges vélekedés meglehetősen ritka a 16. századi Európában, viszont arra is érdemes itt emlékeztetni, hogy pont ebben az évben, 1593-ban vetette papírra Európa másik felén, Kolozsvárt az antitrinitárius Christian Francken Disputation de incertitudine religionis Christianae című, azaz a keresztyén vallás bizonyithatatlanságáról szóló traktátusát. Most azonban Marlowe világnézetének rekonstruálása és értékelése előtt fejezzük be a dokumentumok szemléljét.

A Baines-jelentés után bizonyára nem engedték volna tovább el Marlowe-t az eretnekséggel és felforgató tevékenységgel foglalkozó állami bizottság elől, de már beidőzésére sem került sor. Három nap múlva, június 1-én a London melletti Deptford Strand egy kocsmájában a költő verekezésbe keveredett - a hivatalos verzió szerint a fizetendő számla miatt - s a társaságában lévő Ingram Frizer, Robert Poley és Nicholas Skeres közül az első egy karddal koponyáját átszurva megölte.³⁶

Még egy abban az időben keletkezett dokumentum erősíti meg a már eddig idézett Marlowe elleni vádaskodásokat. A Baines-jelentésben említett bizonyos Cholmley, akit meggyőztek volna Marlowe ateista érvei, június 28-án kézre kerül. Tulajdonképpen már március 19-e óta letartóztatási parancs volt ellene és egy bizonyos Richard Strange ellen kétkulacsos kémkedés gyanúja miatt kiadva. A Harleian kéziratok között két dokumentum foglalkozik Cholmley-vel. Az egyik címe Remembrances of words and matter against

Richard Cholmley, amelyből megtudjuk, hogy nevezett

azt mondja és erősen hiszi, hogy bizonyos Marlowe képes erősebb érvekkel bizonyítani az ateizmust, mint Anglia összes teológusa a szentségeket, és hogy Marlowe azt is mondta neki, hogy felolvasta az ateista előadását Sir Walter Raleigh és mások előtt.³⁷

Ehhez a dokumentumhoz kapcsolódik egy névtelen ügynök feljelentése Cholmley ellen, amelyből kiderül, hogy nevezett

azt mondta, hogy Jézus Krisztus zabigyerek volt, s hogy Szűz Mária egy ringyó, &c.³⁸

Vagyis eszerint Cholmley nézetei igen hasonlóak voltak a Baines által Marlowe-nak tulajdonítottakhoz.

A vádaskodások, feltételezések, pletykák azonban a drámaíró-költő halála után sem szüntek meg. A Doktor Faustus írója valószínűleg legenda lett, kegyes vallási traktátusok mumusa, akivel a hívőket ijesztgették. 1597-ben például Thomas Beard prédikátor The Theatre of God's Judgement című művében így idézi Marlowe-t:

Tagadta Istent és fiát Krisztust, és nemcsak szavakkal támadt a Szentháromságra, de – amint megbízható emberek mondják – egy könyvet is írt, melyben Megváltónkat csalónak nevezte, Mózeszt varázslónak és a nép félrevezetőjének, a Szentírást hiu és üres történetek tárházának, s azt is mondta, hogy a vallás nem más, mint a politika cselfogása.³⁹

1600-ban William Vaughan The Golden Grove című, korának irodalmával foglalkozó kritikai művében meglehetősen hitelesen adta elő Marlowe halálát, s ugyanitt megjegyezte, hogy "amint mondják, vagy hét évvel ezelőtt egy könyvet is írt a Trinitás ellen".^{xx 40}
Még 1640-ből is visszaköszön a történet. Egy kenti ur, Henry Oxinden emlékkönyvében Simon Aldrich bejegyzése így emlékezik meg Marlowe-ról:

Az a Marlowe, aki a Hero és Leandert írta, ateista volt, és egy könyvet is írt a Szenírás ellen, hogy az csak

emberek szerzeménye... A doveri Fineux ur ugyancsak ateista volt, kívülről fujta Marlót /sic/ és más könyveket is, Marlo tette őt ateistává.⁴¹

Aldrich bejegyzését hitelesíti, hogy maga 1593 és 1607 között Cambridge-ben volt tanár, míg az említett doveri Fineux pedig 1587-ben lépett be a Corpus Christi kollégiumba, ahol Marlowe ugyanebben az évben végzett.

Ezek tehát azok a dokumentumok, melyek alapján feltételezhetjük, hogy Marlowe korának egyik legszínesebb, legizgalmasabb egyénisége lehetett, habár fennmaradt értekező művek hiányában filozófiájának, világnézetének rendszerességéről nem/alkothatunk véleményt. /Ugyan mi lehetett abban a többek által említett Trinitás elleni könyvében? S vajon miről szólhatott a Sir Walter Raleigh előtt elmondott "ateista előadása"?/ Megkísérélhetjük viszont, hogy az ismertetett dokumentumok megjegyzéseinek, egyes említett neveknek a segítségével rekonstruáljuk Marlowe szellemi környezetét, amely a korszak kulturtörténetének felderítésében alapvető jelentőségű lehet, s a marlowe-i életmű jobb megértéséhez is hozzájárulhat. Már itt kell hangsúlyoznunk azonban, hogy a kutatás itt nem teljesen kétirányú: a darabok vizsgálata Marlowe szellemi arcának rejtélyét aligha oldhatja meg. Hiszen feltételezhetjük, hogy a nyomtatásban megjelent művek, a nagy népszerűség elé kerülő alkotások mindig jóval kevesebbet tartalmaznak a valóságnál, mivel a cenzura, az oly könnyen kimondható eretnekség vádja sok izgalmas gondolatot tartott vissza titkos naplókban, levelekben.

A "School of Night"

A Marlowe-ra vonatkozó dokumentumok számos nevet említenek, író-társakat, mint Greene-t és Nashe-t; besugókat és kémeket, mint Cholmley-t, Poley-t; kortárs természettudósokat, mint Harriotot és Warnert; kétségtelenül azonban legérdekesebb néhány arisztokrata - mindenekelőtt Sir Walter Raleigh említése, hiszen az Erzsébet-korban a szellemi élet főuri patrónusok udvartartásában koncentrálódott. Az egyetemek mellett ezek a szellemi centrumok alakították ki a kor ideológiai arcképét, s a forradalmian új vagy a különösen szokatlan eredmények és kísérletek szinte kivétel nélkül ezekben az értelmiségi körökben, "magánakadémiákon" vetődtek fel, hiszen a konzervatív és erős egyházi irányítás alatt álló egyetemi kollégiumok nehezen tűrték meg az újítást. E körök vizsgálata tehát rendkívül fontos kulturtörténeti szempontból, általában azt figyelhetjük meg, hogy a patrónus ideológiai álláspontja meghatározta szellemi környezetét is, habár itt az általánosítástól óvakodnunk kell, mert a patronátusi rendszer azt is eredményezte, hogy az egzisztenciális nehézségekkel küzdő művészek-tudósok a biztos megélhetés reményében sokszor minden világnézeti skrupulus nélkül szegődtek egy-egy főur kíséretébe.

Bár a reneszánsz Angliában kétségtelenül Erzsébet udvara volt az abszolút szellemi centrum, s a királynő és udvartartása normáit bizonyos mértékig az egész angol értelmiség elfogadta zsinórmértékül,⁴² az udvar éppen egyetemességénél fogva csak kévéssé tekinthető tipológiai specifikumnak. Az Erzsébet-kor két legjellemzőbb, és egymással szöges ellentétben álló főuri értelmiségi csoportosulása az úgynevezett Penhurst-Wilton-kör valamint a Southampton-kör, míg a kettő között állt és igen sa-

játszós ideológiai koloritot jelentett Sir Walter Raleigh "School of Night" /néha "School of Atheisme"/ néven emlegetett társasága.

A Penhurst-Wilton elnevezés két kastélyra utal, amelyek a Sidney, illetve Herbert /Earl of Pembroke/ családok székhelyei, egyben mindig jelentős irodalmi központok is voltak. A szellemi vonzáskör központi alakjának és kialakítójának Sir Philip Sidney tekinthető, de korábban idekapcsolódik Sidney nagybátyjának, az Earl of Leicesternek /1532-88/ intellektuális környezete is, valamint az a természettudományos érdeklődésű társaság, amely Leicester pártfogoltjának, John Dee-nek vezetésével importálta a szigetországba a matematika, csillagászat, kémia, s geográfia neoplatonista-hermetikus mágiába öltöztetett legújabb eredményeit, s akiknek nagy részük volt az Erzsébet-kori felfedezések elméleti megalapozásában is.⁴³ Irodalmi vonatkozásban Sidney irodalmi köre, az Areopagus dolgozta ki a csoport elméleti krédóját, kezdetben a klasszikus verselés angol nyelvre adaptálhatóságával foglalkozva, később az irodalomelméleti vizsgálódásokat olyan szintre emelve, amelyre a kontinentális reneszánsz antikvítás-centrikus eredményeinek és a nemzeti múlt, illetve a protestáns jelen eszményeinek harmónikus ötvözése volt jellemző.⁴⁴ Ez egyben az angol reneszánsz egyik legsajátosabb vonását jelentette. Sidney halála után a kör vezető egyénisége Sir Philip huga, a Countesse of Pembroke lett, aki maga is fordított, s az első jelentős angol költőnő volt. Mary Sidney az első nagy költőgeneráció - Spenser, Daniel Rogers, Edward Dyer, Gabriel Harvey - "kiöregedése" után is olyan jelentős költőket tartott környezetében, mint Samuel Daniel, aki harmónikus párrimekbe szedve a rózsák harcát az angol epikus költészet hagyományát erősítette, emellett jeles

szonett szerző is volt, s Defence of Rhyme című művével a kialakuló angol irodalomelmélet egyik legértékesebb darabját alkotta meg.⁴⁵ A.L.Rowse mutat rá a Sidney-Pembroke-kör angol jellegzetességeire, legfőképpen arra, hogy az ide tartozó alkotók a reneszánsz szellemiségét, a neoplatonista esztétikát sajátos szűrőn, az angol protestantizmuson, morálon és a nemzeti múlt élő hagyományán keresztül sajátították el. A társaság ideológiájának emblémája maga Philip Sidney volt, lovag és tudós egy személyben, Castiglione ideális udvari emberének protestáns megismerésítője. Ez a szellemiség adta az angol reneszánsz legnagyobb /ha a mai olvasónak nem is mindig a legizgalmasabb/ alkotásait, Sidney Arcadiáját és Spenser The Faerie Queene-jét.

A fentebbi arisztokratikus, nacionalista, udvarhű, s morális-filozófiai problémákkal előszeretettel foglalkozó protestáns-neoplatonista csoporttal éles ellentétben jelent meg a színen a kilencvenes évek elejétől az ugynevezett Southampton-kör, amely Henry Wriothesley, a harmadik Earl of Southampton körül csoportosult. A katolikus patrónus következtében a társaság szellemi orientáltsága jóval inkább kozmopolita volt, míg a vallás kérdéseiben közömbösnek mutatkozott. Wriothesley nyolc éves korában lett Earl, Oxfordban, majd a cambridge-i Sz. John's kollégiumban tanult, tizenhat éves korára megszerezte a Master of Arts, vagyis a doktori fokozatot. Ezt követően, 1589-től a londoni Inns of Courtban tanult jogot, s egyben élte a fiatal arisztokraták aranyéletét, "mindennapos színházba járással töltötte az idejét", jegyezték fel róla.⁴⁶ Mikor irodalmárokat kezdett maga köré gyűjteni, éppen egy új divat volt felfutóban. Kezdett polgárjogot nyerni a gátlástalan olaszosság, amely a politikában Machiavelli tanulmányozását, ideológiában a frivol katolicizmust, vagy akár a vallás-

talanságot is jelentette, az irodalmi ízlésben pedig egy új típusú "ovidizálást", amely nem a Metamorphoses egyetemes, a mítoszokat újratereztető költőjét látta, hanem az Amores, a Heroides és az Ars Amatoria nagyon is földi erotikával fűtött verseit tekintette követendő példaképnek. Érdekes itt egy pillantást vetni a 16. századi angol Ovidius-fordításokra. 1513-ban, bizonyára valamely szorgalmas humanista erőfeszítés keretében jelenhetett meg egy bilingvis Ars amatoria /De flores of Ovide De arte amandi, with their Englysshe afore them/, amiről ma már nem sokat tudunk.⁴⁷ Ezután a hatvanas években jelennek meg az első fordítások, s szinte kivétel nélkül a Metamorphosesből, amolyan széphistória formában: Howell Thomas, The Fable of Ovid treting of Narcissus /1560/; Peend Thomas, The pleasant Fable of Hermaphroditus and Salmacis /1565/; s még ugyanebben az évben megjelenik a teljes első négy könyv Arthur Golding fordításában, amelyet két év múlva az egész mű követ: The XV bookes of P. Ovidius Naso, entytuled Metamorphosis /1567/. E fordítás népszerűségére jellemző, hogy 1575-ben, majd 1584, 1587, 1593, 1603 és 1612-ben újrányomják. 1567-ben George Turbevill kiadja a Heroides-fordítását, amelyet újrányomnak 1570, 1580 és 1600-ban; a borsos elégiák angolra fordítására azonban csak a nyolcvanas évek végére kerül sor, még hozzá éppen Marlowe tollából. Valószínűleg még Cambridge-ben készítette el a fordításokat, erre utal a kidolgozatlan verselés és a sok - gyakorlatlanságból eredő - félrefordítás.⁴⁸ Ezek a fordítások hamarosan nyomtatásban is megjelentek, alkalmanként Sir John Davies erotikus epigrammáival együtt, de a pontos nyomtatási évet nem lehet megállapítani. A kiadás ugyanis nem hivatalosan történt, nem vezették be a Stationers' Registerbe, s hogy mennyire elfogadhatatlan volt a hivatalos cenzúra számára ez az

"erkölcstelen" költészet, az is mutatja, hogy a hamisan a hollandiai "Middleborough"-ban nyomtatott könyvnek feltüntetett példányokat 1599. június 4-én a centerbury-i érsek rendeletére elégették.

Kétségtelen, hogy ezek az újtipusu Ovidius-fordítások kéziratban és kalózkiadásokban nagy népszerűsége tettek szert, erről tanuskodik ezeknek az éveknek az ovidiuszi "széphistória" termése, melyek szinte kivétel nélkül a platonikus, harmóniát tükröző szerelemkoncepciótól igen távoleső szerelmi témákat dolgoztak föl, nemegyszer természetellenes kapcsolatokat leíró mitológiai történeteket adtak elő, s hangulatilag az itáliai későreneszánsz legfrivolabb szellemét tükrözték. Hogy csak a leghíresebbeket említsük: Alcida Greene-től /1588/, Thomas Heywood Oenone and Parisa /1594/, Lodge Glaucus and Scillája /1589/; a műfaj csúcát természetesen Shakespeare Venus and Adonis /1593/ és The Rape of Lucrece /1596/, meg Marlowe Hero and Leander című epillionjai jelentik, de a század végéig még számos követőjük akadt /pl.: Marston, The Metamorphosis of Pigmaliions Image, 1598; John Weever, Faunus and Melliflora, 1600; Francis Beaumont, Salmacis and Hermaphroditus, 1602; &c./

A nagy reneszánsz eredmények, elsősorban a spenseri szintézis fényében a kutatás ezideig viszonylag kevés figyelmet fordított erre a frivol és erotikus ovidiuszi költészetre, William Keach friss és ezideig egyetlen monográfiája azonban megkísérli pontosan okát adni az Erzsébet-kori későreneszánsz e különös divatjának.⁴⁹ A kilencvenes évekre nem mindenkit elégitett ki a világ univerzális harmóniáját hirdető, s azt modellszerűen megkreáló platonizmus, s egyre több területen vált nyilvánvalóvá, hogy a világban mégis csak jelen van a zűrzavar, a kegyetlenség,

az ideálistól eltérő. Először a szerelem területén tűnt ez ki, s helyes Louis Lecocq véleménye, aki szerint e későreneszánsz epillionok epekedő szerelmese nem más, mint a petrarkizmus ideális szerelmesének paródiája.⁵⁰ Keach ezt a jelenséget a nagyreneszánsz költészet alternatívájaként magyarázza,⁵¹ mint egy olyan irodalmi és világnézeti folyamat elindulását, amely Shakespeare szonettjeiben megkérdőjelezi a szerelem nemes vonásait, a századforduló szatiráiban már cinikusan elutasítja, John Donne költészetében új szenvedélyt, a vallásos rajongást keresi, s ugyanitt olyan általánosításokig is eljut, mint a The Anatomy of the World híres sorai:

'Tis all in pieces, all coherence gone;
This is the world's condition now...

/The First Anniversary, 213-9/

Keach az "öleszos eroticizmus" szociológiai gyökereit is pontosan leírja. Az e típusba sorolható művek szerzői szinte kivétel nélkül a university wits csoportjához tartoznak /Shakespeare az örök kivétel/, többnyire Cambridge valamelyik kollégiumában végeznek a nyolcvanas évek végén, s Londonba kerülve az Inns of Court, vagyis a szkeptikus, sőt, cinikus légkörűről ismert jogíszkollégiumok és/vagy a színházak környezetébe kerülnek, illetve olyan főurak patronálását keresik, mint Southampton.⁵² Az esztéticizmust, a heterodox eszmékkel elegyedő pogányságkultuszt pontosan regisztrálja Keach, de az angolszász kritikai hagyományokat követve ennél nem lép tovább, nem helyezi el a jelenséget a reneszánsz, mint korstílus fejlődésében. Pedig világos, hogy itt a hosszú időn keresztül érvényes értékek megrendüléséről van szó, egy olyan visszafordíthatatlan bomlási folyamatról, amely az új század első három évtizedében fokozatosan, de visszavonhatatlanul

felőrli ezeket az értékeket. Mai kultúrtörténeti felfogásunk értelmében kijelenthetjük, hogy itt a manierizmusnak angol földön első, s korai megnyilvánulásáról van szó, ahol ezeknek az ovizizáló epillionoknak mind világszemléletben, tónusban, mind pediatikai formai sajátosságaikban megtalálhatjuk a manierista vonásokat. Irodalomszociológiai helyük, keletkezésük arisztokratikus, intellektuális és exkluzív környezete, valamint a szűk, esztétizáló befogadó-réteg ugyancsak e művelődéstörténeti jelenség sajátosságaira utal.⁵³

Olyan "egyetemi elmék" tartoztak Southampton köréhez, mint Greene, Nashe, Lodge, s a kör viszonylagos liberalizmusát mutatja, hogy egy időre a sem nem arisztokrata, sem egyetemet nem végzett Shakespeare válhatott központi alakjává.

Bizonyos kapcsolatait és egyes műveit alapján Marlowe is a Southampton-kör vonalához kapcsolható. Amint láttuk Gabriel Harvey támadásából, világnézetét tekintve Greene-nel, Nashe-sal és Lodge-dzsal asszociálják, s Marlowe Ovidius-fordítása is ezt az orientáltságot mutatja, nem beszélve utolsó költői művéről, a csak két könyvvel elkészült Hero and Leanderről, amely a késő Erzsébet-kori erotikus epillionok művészileg legértékesebb darabja. A kritikusok többsége megegyezik verselésének tökéletességében, a téma rendkívül érdekes és eredeti feldolgozása, a műben megnyilvánuló költői képzelet erőteljessége, játékosága és invenciózussága felől.⁵⁴ Ugyanakkor a műben megnyilvánuló ideológiai tartalmak, a szatirikus és cinikus mondanivaló felől korántsem egységes az értékelők álláspontja. Legouis egyszerűen tagadja a reneszánszot, a görög antikvitást idéző szellemét, barbár műnek, Aretino közérzékenységét követő alkotásnak tartja. Nem áll egyedül a véleményével, s habár a modern kritika már

pontosan okát tudja adni a nyílt és durvaságba hajló erotika későreneszánsz megjelenésének /ld. Keach fentebb idézett véleményét/, Marlowe alkotásában XX találunk még ma is meglepően hangzó részleteket,

A Hero and Leander a hellén Muszaiosz bájos regényének parafrízisa, ám az eredeti szerelmes történet kiforgatásával a tiszta érzelem paródiáját adja. Hero kéjvágó, buja leányzóként jelenik itt meg, aki valósággal elcsábítja a fiatal és tapasztalatlan Leandert, akit tulajdonképpen nem is nagyon érdekel a nő és a szerelem. Leander, mint csodálnivaló, szép értéktárgy jelenik meg, aki üres, csak dísznek jó. Az érzéki vágyat azonban mindenkiben felkelti:

I could tell ye
How smooth his breast was, and how white his belly,
And whose immortal fingers did imprint
That heavenly path with many curious dint
That runs along his back... /I,65-9/

A leírás rendkívül érzéki, s olyan nőiesnek festi Leandert, hogy elkerülhetetlen a homoszexuális vágy megjelenése:

Had wild Hippolytus Leander seen,
Enamour'd of his beauty had he been. /I,77-8/

Ez a konfliktus hamarosan be is következik, maga Neptunus isten gerjed féktelen szerelemre a szép fiutest iránt, Marlowe ezzel alkalmat teremt az érzéki vágy további szatirizálására, hiszen most a szép Hero romlása után az öreg férfinak a közömbös ifju iránti viszonzatlan lobogása válik nevetségessé és groteszkké. A Leander leírását nyitó sor:

His body was as straight as Circe's wand /I,61/

metaforikus formában, nagy erővel fejezi ki Marlowe véleményét:

ez a test, mint a boszorkány Kirké varázsvesszője alantas állattá változtat mindenkit, aki hozzá közelít. Igen fonák fényben mutatja be tehát Marlowe a szerelmet, mint ahogyan Troilus és Cressida megindító vonzalma is kegyetlen karikatúrává torzul Shakespeare darabjában.

A korai kilencvenes évek erotikus költészete természetesen még nem annyira kritikus szemmel tekintette a szerelmet, mint a századforduló gyilkos szatirái. Kezdetben elsősorban a petrarkista sémák, a természetellenesség trónfosztását figyelhetjük meg az érzékiség, a szexuális propagálásában. És ebbe a homoszexualitás is beletartozott. A művészvilág, a színházak légköre csak táplálta ezt, de az untakozó arisztokraták is hajlottak az efféle kalandokra - végül is a pogány platóni hagyományok alapján. Bár Southampton végül boldog családot alapított feleségül véve az udvarhölgyet, akit korábban elcsábított, s aki miatt kegyvesztett is lett - ifjabb korában izlése legalábbis ambivalens volt.⁵⁵ Rowse egyébként úgy ítéli meg a szinte egy időben keletkezett Venus and Adonis és a Hero and Leandert, mint két rivális költő vetélkedését a ragyogó grófi patrónus iránt. Valójában inkább elvontabb, nem azonos tárgyra irányuló költői versenyt kell feltételeznünk, hiszen Marlowe - mint más forrásaink többször emlegetik - Sir Walter Raleigh körével állt szorosabb kapcsolatban, s e két főúr - inkább személyes, mint ideológiai okokból - egymásnak esküdt ellensége volt. Marlowe természetesen kereshette bárkinek, s bármilyen kegyét, hiszen a Baines-jelentés szerint nagy hangon kijelentette: "akik nem szeretik a dohányzást és a fiukat - bolondok". Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg,

hogy Marlowe egyetlen fennmaradt lírai versére, mely a korántsem egyértelmű The Passionate Shepherd to his loue címet viseli, s így kezdődik:

Come liue with mee, and be my loue,
And we will all the leasures proue...

Sir Walter Raleigh írt ironikus választ The Nymph's Reply to the Passionate Shepherd címmel. Bár a nimfa a szerelmi érzést és harmóniát szétromboló időre hivatkozva utasítja el a pásztor ajánlatát, az évszázadok sorok óhatatlanul emlékezetünkbe idézik Leander tapintatos-riadt visszavonulását a szenvedélyre lobbanó Neptunus elől:

If all the world and love were young,
And truth in every shepherd's tongue,
These pretty pleasure might me move
To live with thee and be thy love.
But Time drives flocks from field to fold,
When rivers rage and rocks grow cold;
And Philomel becometh dumb;
The rest complains of cares to come.

...

Thy belt of straw and ivy buds,
Thy coral clasps and amber studs -
All those in me no means can move
To come to thee and be thy love.

Akárhogy is történt, a személyes és ideológiai kötődések ellenére is Marlowe nem teljesen illik a Southampton-kör világába. Jóval intellektuálisabb, filozófikusabb érdeklődésű volt, mint annak költői. Jobban illik Walter Raleigh környezetébe, ahová a források is gyakran utalják. Richard Cholmley vallomásaiban tisztán állította, hogy Marlowe "felolvasta az ateista előadását Raleigh előtt", de Kyd levele is említi Harriotot, Raleigh matematikusát. Míg Southamptont az irigykedő, vagy prüd források többnyire paráznának bélyegezték,

addig Raleighre az "ateista" címkét ragasztották általában, s míg Southamptonnal kapcsolatban sosem merült fel, hogy barátait valamiféle "iskolává" szervezte volna; Raleigh körét mint a "School of Night"-ot emlegették, s számtalan legenda keletkezett a főur környezetében folyó intellektuális vitákról, kideríthetetlen célú kutatásokról. De milyen is volt valójában az az ateizmus, amelyet 1591-ben egy Rómában kiadott latin pamflet is cél-táblájául vett /Responsio ad Elizabethae edictum/. A jezsuita Robert Parsons atya /akit később katolikus összeesküvés miatt Londonban kivégeztek/ röpirata egy évvel később angol fordítás-ban is megjelent, melyben a Raleigh-elleni passzus így hangzik:

/s szóljunk ezuttal/ ... Sir Walter Raleigh Ateista Iskolájáról is, és a varázslóról /ez Harriot/, aki a Mester ott, és arról a szorgalomról, ahogy fiatal nemesembereket gyűjtenek ebbe az iskolába, ahol aztán mind Mózes és a Megváltónk, az Ó és Új Testamentumok tréfák tárgyává lesznek, s ezek a tudósok több más dolgok között Isten nevének visszájára fordítására taníttatnak.⁵⁶

Raleigh személyisége már a kortársak számára is rejtély volt, s azóta is élénken foglalkoztatja a kulturtörténészeket. Peter Ure tömör összefoglalásában: "Sötét szenvedély, talán a személyes dicsőség mohó vágya árnyékolta be: 'magas, jóképű, bátor ember volt ... de átkozottul gögös' mondja róla Aubrey. Hogy Erzsébet kegyence lett, s Jakab áldozata; hogy segített meg-alapozni egy világbirodalmat, s hogy gyanús heterodox nézeteit a kormányzat hivatalosan kivizsgáltatta; hogy nagy patrónus volt, többet között Spenseré; hogy végül felségárulás vádjával bebörtönözték /1603/ s hogy a Towerban megírta Világtörténetét /1614/ - mindezek a dolgok egy személyben, még Shakespeare korában is kivételes egyéniségre utalnak."⁵⁷ A kutatókat nemcsak általános

kulturtörténeti szempontból foglalkoztatja Raleigh világnézete, hanem azért is, mert kapcsolatai révén a kor néhány jelentős íróját, Shakespeare-t, Marlowe-t, Chapmant is érinti a kérdés. Chapman első költeménye, a The Shadow of Night /1594/ sokak számára homályos "manifesztum"-ként értelmezhető, melyben intellektuális körüknek, a Raleigh vonzásában élő Marlowe-nak, Matthew Roydonnak /akit Kyd vallomása is említ/, a matematikus Harriotnak és magának állitana emléket. Más kutatók Shakespeare Lóvátett lovagok /Love's Labour's Lost/ című drámája, amely valamikor a kilencvenes évek elején keletkezett, e kör paródiáját kívánná nyújtani. W.C.Bradbrook szerint a darab nevetséges, pöffeszkedő spanyol lovagja, "a ragyogó Armado" Raleigh szatirikus figurája lenne, hiszen Sir Walterről köztudott volt, mennyire bolondult a ruhákért, s feljegyezték róla, hogy egyik sikeres amerikai expedíciója után az udvarban megjelenve cipőjét több birtokot megérő gyémántokkal borította be. A Lóvátett lovagok pedáns iskolamestere, Holofernes pedig nem volna más, mint Raleigh matematikusa, Thomas Harriot.⁵⁸ Pontosabb adatok ^{hiányában} ~~kivételként~~ az efféle irodalomtörténeti keresztretjtvény-fejtés meglehetősen reménytelen, az angol pamfletháborúk első nagy hulláma idején azonban ilyenfajta csipkelődés, kölcsönös ütösváltás még szépirodalmi művekben sem volt szokatlan. Annál is inkább, mert Shakespeare egy helyen egészen nyíltan is utal a "School of Night"-ra:

O, paradox! Black is the badge of hell,
The hue of dungeons and the School of Night. 59
/IV,iii,254-5/

A kilencvenes évek egyik f. rcsa, szatirikus "széphistóriája", a Willobie his Avis, feltehetően a School of Night visszavágásának tekinthető. Szerzője nem ismert, de stílusvizsgálatok és

egyéb filológiai érvek alapján Matthew Roydon, a Raleigh-kör költője tekinthető írójának.⁶⁰ A hexameterekben írt elbeszélő költemény főhőse Avis, egy kocsmáros erényes felesége, akit sokan ostromolnak sikertelenül. A leghevesebb udvarlók között van H.W., aki barátjához, W.S.-hez fordul tanácsért, aki nemrégiben maga is megpróbálta meghódítani a szépasszonyt. Az irodalomtörténészek szinte kivétel nélkül a híres Southampton /Henry Wrioutheley/ - William Shakespeare - Dark Lady háromször kigúnyolását vélik felfedezni a műben.

Ha végigtekintünk Walter Raleigh pályáján, azt látjuk, hogy politikailag és ideológiailag egyaránt a Wilton-Penhurst társaság és a Southampton-kör közötti átmenetet képviseli, s nélküle nem lenne teljes az Erzsébet-kor szellemi körképe. Felemelkedése Erzsébet első kegyencévé rendkívül gyors, és üstökösszerűen látványos, hiszen még nemesember sem volt, s bár néhány évig tanult Oxfordban, az egyetemet diploma nélkül hagyta el. Pályájának elején a protestáns neoplatonisták intellektuális köréhez vonzódott, s Leicester pártfogását kereste. Irországban tüntette ki magát először, mint Philip Sidney apjának, az irországi kormányzónak rettenhetetlen katonája. Mikor 1581-ben bemutatták az udvarban, különösebb neveltetés nélkül is olyannyira tökéletesen testesítette meg a Castiglione által megálmodott udvari embert, hogy Erzsébet többet nem is engedte el maga mellől. Intellektusa, titokzatos természete mindenkit elhomályosított. 1584-ben lovaggá ütötték, három évre rá a királyi testőrség parancsnoka. Sikeres tengerentúli expedíciói elismeréseként a királynő a "Shepherd of the Oceans" címmel tüntette ki, válaszul Raleigh szerelmes verseket írt Erzsébethez; a királynőt Cynthia,

vagyis a hajósokat és a költőket vezérlő holdistennő alakjában allegorizálva. Raleigh valóban rendkívül sokoldalú érdeklődésről tett tanuságot. Az Areopagus költőivel barátkozott, Spensert ő hozta Irországból az udvarba, aki viszonzásul neki dedikálta a The Faerie Queene első kiadását. Feljegyezték róla, hogy archeológiáról vitatkozott Camdennel, s alkimiát tanult John Deenél, Erzsébet asztrológusánál, a Sidney-kör szellemi atyamesterénél, aki a neoplatonikus-hermetikus filozófiát propagálta Angliában. Raleigh maga is sikra szállt a magia naturalis védelmében:

Nem az arisztoteliánusok civakodása számít, hanem azok, akik a belső virtust napfényre hozzák, s a Természet keblének ~~rejt~~ rejtekéből az ember hasznára kiemelik.⁶¹

Ezekben az években tartózkodott Angliában a későhermetikus filozófia legzseniálisabb alkotója, Giordano Bruno. Bruno művei nagy hatást tettek John Deere, s az olasz filozófust maga Philip Sidney kísérte el Oxfordba, ahol a teológusokkal lefolytatott híres disputájára sor került.⁶² Bruno vendéglátója Angliában a londoni francia követ, Mauvissiere, marquis de Castelnau volt, akinek házában a "hamvazószerdai lakoma" is lejátszódott. Raleigh bejáratos volt a követi házba, s Mauvissiere egy 1585. szeptemberi leveléből "Monsieur de Raglay" konkrét vacsorameghívásából is tudunk.⁶³

Ezeket a vacsorákat egy különös ember szervezte, akit szoros szálak fűztek az összes jelentősebb korabeli értelmiségi körhöz, s aki olasz emigráns létére igen sokat tett az angol nyelv esiszolásáért. John Florioról van szó, aki Itáliából emigrált protestáns szülők gyermeke volt, hosszú külföldi neveltetés után huszonnyolc éves korában kezdett Oxfordban tanulni, s aki korának egyik legjelentősebb fordítója lett. Magánéletének ala-

kulása viszont megint csak a kor irodalmár-egzisztenciájának változatosságát mutatja. Első patrónusa az Earl of Leicester volt, akinek korai fordításait ajánlotta. Majd 1583-ban a francia követ, Mauvissiere titkára lett. Egyes források szerint Walsingham megbízásából vállalta az állást, hogy szemét rajta tartsa a külföldi katolikuson, akinek házában diplomáciai mentessége folytán engedélyezett volt szentmisék celebrálása is. Florio, mint színházrajongó ember, barátkozott a kor drámaíróival és sok más irodalmárral; valószínűleg az ő ismeretsége révén került Thomas Watson és Marlowe is kapcsolatba a Walsinghamekkel, Sidneykkel és Raleigh-vel. Micsoda változás, 1592-ben az itália-rajongó, frivol-katolikus Southampton titkára lesz, s az ő szolgálatában készíti el hatalmas, 46 ezer egységet tartalmazó olasz-angol szótárát, amelynek a szellemes World of Words címet adta. 1598-ben jelenik meg a szótár, amikor már érdeklődik a szkeptikus filozófia iránt, mert ezután Montaigne fordításába kezd bele, az Esszék angol változata 1603-ban jelenik meg, s nagy hatást tesz - többek között - Shakespeare-re is.

Raleigh tehát egy olyan körből indul, ahol a harmónia-eszmény, a lojalitás, a világ misztikus egységéről vallott nézetek az uralkodóak, s ugyanakkor - ami nagyon fontos - a tolerancia!⁶⁴ A nyolcvanas évek végén azonban kegyvesztett lett, /nem szokatlan dolog Erzsébet udvarában/, s miközben tovább folytatta tanulmányait, egyre inkább szkeptikus nézetek kerítették hatalmukba. A büszke, páváskodó udvaronc, akiről ilyen gunyos ballada született:

Raleigh doth time bestride,
He sits 'twixt wind and tide,
Yet uphill he cannot ride,
For all his bloody pride....

lassan filozófussá érett. A királynő engedélye nélkül kötött házasságáért rövid börtönbüntetést szenvedett, majd visszavonultan élt vidéki birtokán, immár egészen más szemmel nézve a társadalmi élet két alapvető egységére, az udvarra és az egyházra. The Lie /Hazugság/ című versében így írt:

Say to the Court it glows,
And shine like rotten wood.
Say to the Church it shows
What's good and doth no good.
If Church and Court reply,
Then give them both the lie,

Furcsa embereket gyűjtött maga köré, akik között a "garabonciás" Earl of Northumberland alkimista kísérleteiről volt híres,⁶⁵ míg a School of Night matematikusai Thomas Harriot és Walter Warner Bruno tanainak követői voltak, a kopernikuszi rendszert propagálták; és Harriot filozófikus elmélkedéseiben deista nézetekig is eljutott,⁶⁶ a költő George Chapman pedig misztikus-hermetikus műveket írt.⁶⁷

Végül is a híresztelések annyira felkeltették a hatóságok figyelmét /az adatok egy része éppen a Marlowe-val kapcsolatos iratokból derült ki/, hogy 1594 márciusában egy bizottság ült össze a Dorset megyei Cerne Abbasban, hogy kivizsgálja Sir Walter heterodox nézeteit. A bizottság főleg a környék lelkészeit hallgatta ki,⁶⁸ de a tanúk nagy része semmi konkrétat nem tudott mondani, csak híresztelésekre utalt, melyek szerint "Sir Walter és testvére Mr. Carew alkalmanként az Isten szentsége ellen érvelt", meg hogy "egy bizonyos Herryott hasonlóképpen viselkedett, míg Allen, Raleigh udvarnagya ugyancsak könnyelmű kijelentéseket tett a vallásról." Allen némely megnyilvánulása hasonlít ahhoz, amit a Baines-jelentés Marlowe-nak tulajdonít. Állítólag egyszer kitépett két lapot a Bibliából, s ezekbe sodorta dohá-

nyát, hogy rágyujthasson. Halálos ágyán meg azt mondta, hogy ha majd meghal, ő legszivesebben felvinné a lelkét egy magas hegyre, onnan legurítva ráeresztené a Jót és a Gonoszt, vigye, amelyik eléri.⁶⁹ Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy Sir Walter komolyan eretnekséggel lehessen gyanusítani; a legkevésbé pletykákon alapuló tanuvallomás sem tartalmazott terhelő adatokat, pedig a megkérdezett Ralph Ironside tiszteletes részt vett egy ugynevezett filozófiai beszélgetésen Raleigh társaságában. Itt a gyanusított a lélek természetéről elmélkedett, mondván, hogy

valaha Oxfordban is tanultam, egy bakkalaureatus alatt vizsgáztam, beszélgettem sok teológussal, de ideáig egy sem tudta értelmesen megmondani, hogy mi az emberi lélek.⁷⁰

Ezután elvetette Arisztotelész lélek-meghatározását, mint obskurus és ismerlő magyarázatot, s az egész kérdést megoldhatatlannak nyilvánította, mivelhogy a matematikai problémák demonstrációval bizonyíthatóak, itt viszont semmi ilyesmi nem segít.

A vizsgálat befejeztével nem indult eljárás Raleigh ellen, az utána való kémkedés, gyanúsítgatás viszont bizonyára hozzájárult, hogy a következő évben elhagyta Angliát, újabb dél-amerikai expedícióra indult, Eldorado felkutatására. Igazi végzete azonban Erzsébet halálakor érte el. Raleigh Stuart Arabellát szeretete volna az angol trónra segíteni, s amikor Jakab lett a király, ellenségei azonnal befeketítették előtte Raleigh-t. Összeesküvésért perbe fogták, s halálra ítélték. Ez ugyan már jóval Marlowe életének kioltása után történt, de Raleigh ateizmusának felmelegítése tárgyunk szempontjából is érdekes. Az egyik tanu, Sir John Harrington /maga is irodalmár, az Orlando Furioso fordítója/ igen becsületesen és kedvezően nyilatkozott Raleigh-ről:

Miután ő gyakran beszélgetett velem nagy tudással, bölcsességgel és szabadsággal, tudom, hogy valamennyire eltér a véleménye másokétól, de azt is gondolom, hogy a szíve a helyén van, amennyire meg tudom ítélni... A vallás kérdéseiben nagy olvasottságról tett tanúságot, amint azt magam is tapasztalhattam a házában, sok tanuló ember előtt.⁷¹

A bíróság elnöke már nem ilyen kedvezően nyilatkozott. Miközben a halálos ítéletet kihirdette, így beszélt hozzá:

A világ úgy taksál téged, mint a legpogányabb és leggyalázkodóbb nézetek védelmezőjét, melyeket én itt el sem sorolok, hiszen keresztyén fül el nem tudja azokat viselni, s e gondolatok szerzőit és terjesztőit sem szabad elviselni semmilyen keresztyén országban. Tudod, hogy az emberek mit mondanak Harpoolról /azaz: Marlowe-ról!/. ... Ne vigyen téged semmi gonosz arra a meggyőződésre, hogy nincs örökkévalóság a mennyekben! Mert ha így gondolkodol, a pokol tűzén találsz majd meg az öröklétet.⁷²

A kulturtörténészek azóta is próbálják elemezni Raleigh vallásos és filozófiai nézeteit, de műveiben semmi igazi ateizmusra vallót nem sikerült felfedezni. Legtöbb munkája földrajzi jellegű, s általában nélkülözi a filozófáló megjegyzéseket. Nagy művének, a History of the World-nek csak bevezetése tartalmaz a vallásra vonatkozó megjegyzéseket, ezek azonban teljesen konvencionálisak, akárcsak a fiához írt intelmei, s feleségéhez írt bucsulevele is mélyen hívő keresztyénnek mutatja:

Az örökkévaló, hatalmas, mindenütt jelenvaló és mindenható Isten, aki maga a jószág, az élet teljessége, és az igazi világosság, őrizzen meg téged magzatoddal együtt, kegyelmezzen nekem, s tanítson megbocsájtanom üzőimnek és perleimnek és adja, hogy egymásra leljük az ő dicső országában.⁷³

Ebben a levélrészletben legfeljebb csak az a feltűnő, hogy sehol sem háromságként beszél az Istenről, s Jézust általában más műveiben sem említi meg, ez pedig a korban már gyanúra ad okot. Érdekesebb a The Skeptick című filozófiai traktátusa /1651-ben jelent meg először/, amely valójában Sextus Empiricus Pyrrhonean

Hypotyposes című művének fordítása, s a szkeptikus Pürrhón kétségeit tolmácsolja az autentikus tudás megszerezhetőségét illetően. Ez azonban Raleigh-t nem a radikális reformáció hittételeiben kételkedő szkeptikusaival rokonítja, hanem azokkal a vallásos-humanistákkal, akik időről-időre a tudomány hiábavalóságát hirdették, mint a De incertitudine & vanitate omnium scientiarum /1533/ szerzője, Heinrich Cornelius Agrippa, s végső soron Montaigne is, akire a pürrhónizmus szintén nagy hatást tett.⁷⁴ Hasonlóképpen orthodox, vagy legalábbis nem radikális nézeteket tükröz a Treatise of the Soul című husz lapnyi traktátusa /csak összegyűjtött műveiben jelent meg először 1829-ben/, amely mint-ha a Ralph Ironside tiszteletes jelenlétében elmondott gondolatok írásos összefoglalása volna. Semmi nincs benne, állapítja meg kissé csalódottan Buckley, ami Pomponazzi hatására utalna, habár a cerne abbasi vizsgálat nyilvánvalóan ugyancsak ilyen eretnekséget keresett, mint erről a tanuknak feltett kérdésekből meggyőződhetünk. A Treatise-ban Frances Yates Giordano Bruno hatását keresi, s az Ironside által leírt filozófiai vitát a Hamvazó-szerdai lakoma jelenetéhez, atmoszférájához hasonlítja. George Buckley a fiatal Raleigh-re nagy hatást tevő korabeli Franciaország szabadabb szellemi légkörében keresi a főur heterodoxiájának gyökereit, amelyek végül is egy orthodox, de a vallási toleranciát mindig is súlyponti kérdésként kezelő rendszerré szelődtek. Tudjuk róla például, hogy 1592-ben kiállt a puritán John Udall mellett, pedig ő maga más meggyőződés híve volt. A parlamentben is felszólalt a szélsőséges puritánok kivégzését elrendelő törvényjavaslat ellen, s figyelemreméltó, amikor azt mondja, hogy "az a törvény, amely életet vesz el, vagy súlyos büntetéssel sújt, amikor egy ember gondolatai és szándékai

méretnek meg a bíróság előtt, nagyon kemény!" Végül E. Strathmann, Raleigh intellektusának legalaposabb vizsgálója is arra a következtetésre jut, hogy minden hiresztelés ellenére, fennmaradt műveiből semmiféle tételes ateizmus nem mutatható ki.⁷⁵

AZ persze valószínűleg sohasem fog kiderülni, hogy mi minden hangzott el pontosan a School of Night filozófiai összejeveleiben, mint ahogy azt is aligha tudjuk meg, hogy miről szólt Marlowe "ateista előadása", amit Sir Walter Raleigh előtt olvasat fel. Ha a Baines-jelentésben foglaltakat adta elő, akkor elég súlyos dolgokat mondhatott, de ha csak drámáira vetünk egy pillantást, akkor is érzékelhetjük, hogy számos kétség gyötörte a keresztény hit megfellebbezhetetlen alapigazságait illetően, de még inkább a keresztény morállal kapcsolatban. Ugyanakkor azt is lehetetlen nem észrevennünk, hogy a nagy marlowe-i hősök mennyire a Raleigh-típusú reneszánsz embert idézik. Bármennyire is tagadja például Kocher - egyértelmű bizonyítékok hiányában - hogy Marlowe a School of Night belső embere lett volna, teljesen nyilvánvaló, hogy Tamerlán és Faustus az ellentmondásos, büszkedésgtől eltelt, de meg nem alkuvó; hatalomtól megszállott, de a szabadgondolkodást mindennél többre becsülő; mértéket nem ismerve bukásra predestinált, de azt méltóságteljesen viselő individualista ember irodalmi modelljei.

Marlowe teológiája

Néhány forrás ateistának nevezi Marlowe-t, ez azonban darabjaiból korántsem világlik ki. Ugyanakkor műveinek vizsgálata igen

hamar nyilvánvalóvá teszi a tényt, hogy a darabok nem egy harmónikus valláskeresőt, rendíthetetlen hitet tükröznek; éppen ellenkezőleg, elégedetlenséget a meglévő vallással szemben, s állandó küzdelmet az embert megteremtő, s ezáltal örökös függőségi viszonyba is kényszerítő Istennel. Tendenciózusnak kell tekinteni azt, hogy Marlowe hősei kivétel nélkül lázadnak az Isten, az isteni rend, az ember predestinált sorsa ellen - Tamerlán, Barabas, Guise herceg, Faustus - s kivétel nélkül el is buknek. Mégsem egyszerű moralitásjátékok ezek a drámák, izgalmas újdonságuk abban áll, hogy bár a hősök bűnössége és bukásuk az első percektől fogva nyilvánvaló, küzdelmükben, gögös, zavaros terveik megvalósításában mindig valami megrendítő emberi nagyságot mutatnak fel. Ezért is kell komolyan vennünk ezeket a hősöket, nemcsak azért, mert Marlowe saját lelkiismereti küzdelmét fedhetik fel számunkra, hanem a kulturális fejlődésnek arra a fázisára is fényt vetnek, amikor az emberközpontu gondolkodás kezd szétfeszíteni a dogmák kereteit, s amikor ~~xxxxxx~~ művészi formában is képes kifejezni egy gondolkodási rendszer ellentmondásait.⁷⁶

Nemcsak ez az általános tendencia, de számos konkrét részlet is a hit és a vallás meglévő keretei ellen szólunk Marlowe drámáiban, s a kereszténység kritikáját mutatják. A kritikai megjegyzések több csoportba oszthatók: a/ dogmatikai kritika: Isten felsőbbrendűsége, mindenhatósága ellen lázad, ehhez kapcsolódik az emberi sors előre elhatározottságának, a predestinációnak tagadása. Főleg a Tamerlán és a Faustus tükrözik ezeket az eszméket; b/ a kereszténység módszertanának elvetése: Faustus a teológiáról így nyilatkozik: "a hittudomány még sekélyesebb, Bárgyu, bosszantó, hitvány és gonosz"; c/ legsúlyosabbak azonban

a vallásos morált, a képmutatást támadó jelenetei, amikor nagy élvezettel ábrázol olyan epizódokat, melyek a keresztények immoralitását, csalárdságát mutatják. Ilyen Ferneze viselkedése a The Jew of Malta-ban, vagy Zsigmond magyar király árulása, amikor szövetséget köt a török Orcanessel Tamerlán ellen, majd hagyja, hogy ellensége meg újdonsült szövetségese egymást pusztítsák, "the Christians must have peace", mondja, és engedi magát meggyőzni vezéreitől, hogy a pogányoknak tett eskü nem számít:

... my Lord: for with such infidels
In whom no faith nor true religion rests,
We are not bound to those accomplishments
The Holy Laws of Christendom enjoin;

...
Assure your grace, 'tis superstition
To stand so strictly on dispensive faith. /2 Tam.,
II, II, 33-50/

A drámákban egyébként hiába is keresnénk explicit heterodox, vagy eretnek nézeteket; egy olyan korban, amikor az erzsébeti tolerancia ellenére is rendszeresen égették a "másként gondolkodókat", nagy nyilvánosság számára írt művekben ez elképzelhetetlen volt.⁷⁷ Két dokumentumból azonban némileg pontosabb képet alkothatunk Marlowe vallásos nézeteiről.

Az első annak az eretnek teológiai traktátusnak a töredéke, amelyet Thomas Kyd papírai között találtak az angol rendőrség emberei, s melyet a drámaíró volt szobatársa, Marlowe szerzeményének vallott. A három fólió lapnyi iromány azonban korántsem ateista nézeteket tartalmaz, műfaját jobban megjelöli a rendőrségi megjegyzés, amit az első lap margóján találunk:

1593. május 12. Gonosz, eretnek nézetek Megváltónk Jézus Krisztus istenségét tagadóak, melyeket Thomas Kydd /sic/ őrizetes papírai között találtak - s melyekről azt állítja, hogy Marlowe-tól kapta őket.⁷⁸

A kis értekezés valóban eretnek: szentirási szövegek alapján összeállított argumentációt tartalmaz az antitrinitárius dogmák védelmében, vagyis Jézus istenségét tagadva:

Mert hogyan gondoljuk igaznak azt a vallást, amely egy tárgyon belül olyan ellentéteket egyesít, mint láthatóság és láthatatlanság, halandóság és halhatatlanság, &c.?

Számos módon jogosan láthatjuk Krisztus állhatatlanságát, skiről Pál a második korinthusi levél utolsó fejezetében sem tagadja, hogy gyenge lett volna megfeszítésekor;⁷⁹ és az egész evangéliumi történetben láthatjuk, mint lesz az emberi szenvedélyek tárgya, éhségnek, szomjúságnak és félelemnek.

Az írás a továbbiakban is a szokásos unitárius érvelést követi, és szellemében teljesen sociniánus. Vajon ez lett volna Marlowe "ateista előadása", vagy az a "Trinitás elleni könyv", amiről Vaughan The Golden Grove-ja emlékezik meg? /Ld. fentebb, 33/ Nyilvánvaló, hogy gyakorló teológus írta a traktátust, s még Marlowe képzettségével sem tételezhetjük fel, hogy drámák írása közben ilyesmivel foglalkozott volna. A filológusok jelöltje sokáig az a Francis Kett lelkész volt, akit Norwichban 1589-ben antitrinitárius eszmák terjesztése miatt máglyahalálra ítélték, s aki ilyesféle nézeteket vallott:

- Hogy Krisztus nem volt isteni személy, mignem fölment a mennyekbe.
- Hogy a Szentlélek nem isten, csak egy szent szellem.
- Hogy Krisztus csak egy ember, és éppoly bűnös volt, mint bármely ember.
- Hogy a gyermekeket nem kell megkeresztelni felnőtt-koruk előtt, mielőtt nem tudják, hogy miben higgyenek.

Nem Kett volt az egyetlen antitrinitárius mártír ebben az időben, hiszen az 1575-ben bevezetett De haeretico comburendo, azaz az eretnekek üldözését elrendelő törvény hatására egymás után lobbantak fel a radikális reformata nézeteket vallók máglyái. 1579-ben Matthew Hamont hethersetti kézműves, 1583-ban John Lewes

majd 1587-ben az ipswichi takács, Peter Cole halnak meg Krisztus istenségének tagadása miatt. Marlowe szempontjából azonban Francis Kett a legjelentősebb, nemcsak azért, mert időben a legközelebb esik hozzá, hanem azért is, mert maga is tanult ember, teológus, aki éppen Marlowe kollégiumában, a Corpus Christiben végzett, még hozzá abban az évben, amikor a drámaíró odakerült. Arra nincs adat, hogy Marlowe és Kett a továbbiakban is érintkeztek volna, azonban nem is zárhatjuk ki ezt az eshetőséget. Boas még Kettet vélte a Marlowe-tól Kydhez került antitrinitárius írat szerzőjének, időközben azonban bebizonyosodott, hogy a szöveg valószínűleg egy 1549-ből származó antitrinitárius-ellenes pamflet passzusait tartalmazza oly módon, hogy elhagyja a bíráló megjegyzéseket, s csak az eredeti, Krisztus-tagadó részeket sorolja fel.⁸¹ A mű szerzője John Proctor volt, aki The Fall of the Late Arrian címmel Buckley kutatásai szerint John Assheton lelkész Socinust előlegező nézeteit kívánta megcáfolni. Ez az Assheton volt az első, akit Angliában antitrinitárius nézetek miatt bevádoltak. Maga Cranmer érsek hallgatta ki 1548-ban, ahol a lelkész bevallotta, hogy szerinte

...a trinitás eszméjét csak az athanasiusi hitvallásban állították fel, hogy a Szentlélek az nem isten, csak az Atyának bizonyos ereje, másodsor pedig Jézus Krisztus, akit a szűz Mária szült, egy szent próféta volt, akit az Atya különlegesen szeretett, de nem volt élő és igazi isten, mivel mint látható, maga is éhezett és szomjazott, &c,

viszont a máglyától való félelmében a kihallgatás után visszavonta tanait. Érdekes, hogy bár Assheton tevékenységét Wilbur és Williams is említik az angol unitarizmusra foglalkozó munkáikban, Proctor művéről nem tesznek említést.⁸² Marlowe kéziratának forrása kétségtelenül ez a könyv volt, mindez azonban

nem teszi lehetetlenné - mint ahogy Buckley állítja⁸³ -, hogy a kéziratot Kett kompilálta volna. Marlowe sokféle uton ismerkedhetett meg az antitrinitárius eszmékkel. Lehet, hogy még Cambridgeben, lehet, hogy később; lehet, hogy Proctor könyve került hozzá, lehet, hogy egy másik kéziratot másolt le, mindenesetre ebben közrejátszhatott Kett kivégzésének híre, ami egyébként arra az időre esik, amikor valóban szobatársa volt Kydnek.

Míg a Kyd iratai között talált traktátus rendszeres teológiai érvelést alkalmazva egy szekta - Európa egyes részein, Lengyelországban és Erdélyben egy ideig hivatalosan is elfogadott egyház - dogmatikáját fejti ki, a Baines-jelentés egészen másfajta gondolkodásmódot tulajdonít Marlowe-nak. Első pillantásra az egész nem más, mint istenkáromlás, szentségtörő viccek és meghökkentő kijelentések gyűjteménye, alaposabb elemzés azonban többet is kiolvashat a besugó feljelentéséből. Kocher megvizsgálta a szöveget, s arra a következtetésre jutott, hogy valószínűsíteni lehet általa annak az "ateista előadásnak", vagy a keresztény vallás ellen írt, de elveszett Marlowe-műnek a létezését, melyet több forrás is emleget.⁸⁴ Kocher szerint a Baines-jelentésben felsorolt kijelentések, feltételezve, hogy a műveletlen és emlékezetből dolgozó besugó nem különösebben ügyelt a helyes sorrendre, egy bizonyos logikát követő argumentációvá csoportosíthatók, amely rendkívül emlékeztet bármely, a korban alkalmazott szabályok szerint szerkesztett teológiai traktátusra. Csakhogy itt a tartalom éppen a keresztény vallás bizonytalan és ellentmondásos voltának megmutatása. Ennek megfelelően a bírálat érveit négy csoportra oszthatjuk: /1/ az emberiség Biblia szerinti őstörténetének támadása Ádám és Mózes emlegetésével. Itt részben kronológiai ellentmondások kiemelését találjuk

/s feltételezhetjük a Harriot matematikai kalkulációinak hatását/, másrészt Mózesnek, mint csalónak beállítását, aki a Machiavellinól is megjelenő nézet szerint a vallást "az emberek megfélemlítésére" találta ki.⁸⁵ -- /2/ Krisztuson guhyolódik, aki szerinte nemcsak, hogy isten nem volt, de becsstelen körülmények között született, egyszerű ícs törvénytelen fiaként, s ráadásul homoszexuális is volt. Ily módon a zsidók teljes joggal feszítették meg. -- /3/ A keresztény vallás, elsősorban a protestantizmus "metódusaink" bírálata. Eszerint az Újtestamentum rosszul van megírva, s általában a ~~XXXXXXXXXX~~ ^{tételes} vallásban aligha lehet hinni, tekintve, hogy a prófétákról rendszerint kiderül, hogy csalók. Különösképpen a reformált vallás unalmas, ennél a katholicizmus legalább szórakoztatóbb és látványosabb. -- /4/ A kritika után "pozitív" program következik, Marlowe képes volna egy jobb, szórakoztatóbb és ezért vonzóbb vallást kitalálni /amelyben a szentségeket például dohányzás közben szolgáltatnák ki/. Ennek megfelelően néhány embert /az említett Cholmley-t és néhány "nagy embert"/ már a saját nézeteire is hangolt, mikor a Biblia ellentmondásait felfedte előttük.⁸⁶ Kocher szerint az ily módon értelmezett Baines-jelentésből egy élőszóban elhangzott rendszerebb, összefogottabb mondanivaló bontakozik ki, amely mögött az elveszett, publikálatlan traktátust sejthetjük. Érvelésének további részében azt bizonyítja, hogy efféle traktátus nem is lett volna feltétlenül kivételes a korban. Számos korabeli műben, illetve antik szerzők korabeli fordításaiban merültek fel a kereszténység ellentmondásait direkt, vagy indirekt módon feltáró megjegyzések. Csak egy példa: más Josephus Flavius is megemlékezik, hogy Mózes ^{sokan valószínűleg tartják: "Apollóniusz"} ~~először is, a törvényt adó isten~~ ^{és utána is, közben tudatlanságát} Molon és Lüsziakhosz

részen bűbájosból a legsértőbb módon törvényhozónka, Mózes csaló mágusnak tartják..." Az Erzsébet-korban rendkívül népszerű Flaviusnak ez a műve 1602-ben jelent meg Londonban Marlowe barátjának, Thomas Lodge-nak fordításában. Némileg ismerve már Marlowe jellemét, nem kell csodálkoznunk, ha az efféle megjegyzések olvasásakor rendszerint a cáfolni kívánt heterodox véleménynel értett egyet. Kocher egyébként számos ilyen, a korban publikált vélemény felsorakoztatása mellett ecészében a II. században élt szkeptikus gondolkodó, Celsus hatását látja a Baines-jelentés doktrínáiban. Celsus /görögösen Kelszosz/ hellén filozófus az elsők közé tartozott, akik rendszeres elméleti kritikával illették a keresztény vallást. Az i.sz. 180. év táján írt Alethész Logosz /'Igaz szó'/ című munkájában az ugynevezett középso platonizmust követő gondolkodással cáfolta a keresztény, s részben a zsidó vallási tanokat. Munkájára jellemző a csodákat elutasító racionalizmus, az éles logika, s nem utolsósorban eleven, csillogó stílus. Műve nem maradt fenn, csak töredékeket ismerjük Origenész Celsus ellen című vitáirából.⁸⁷

Origenészt számos esetben kiadták a reneszánsz idején, de Marlowe-nak nem is kellett ismernie az eredeti vitáiratot. Philippe Duplessis-Mornay De la vérité de la religion Chrétienne /1581/ című művében szinte szó szerint átveszi Origenész vitaérveit, s ezáltal Celsus kritikai megjegyzéseit is. A mű igen hamar megjelent angol fordításban. Magának Mornaynak kérésére még Philip Sidney kezdte el, akinek halála után Arthur Golding /a Metamorphoses fordítója/ fejezte be: A Woorke concerning the trewnesse of the Christian Religion /1587/. Ezekben az években egyébként számos munka jelent meg, amelyek teológiai érveléssel

próbáltak meg szembeszállni a reneszánsz antikvitás-kultuszának eredményeképpen egyre inkább megismert pogány filozófusoknak a kereszténység ellen felhasználható műveivel. /Ilyen művek voltak: J. Anwick, Meditations /1587/; P. Viret, The Worlde possessed with Devils /1583/; E. Bulkley, Answer to ten friuolus ... reasons /1588/, nem beszélve a nagy protestáns autoritások, Kálvin, Bullinger és mások megjelent írásairól. Kissé kései, de igen jellemző mű Nicholas Gibbens Questions and Disputations Concernin the Holy Scriptures című traktátusa, amelyben vagy két tucat olyan bibliai locust vesz vizsgálat alá, melyekben "valami manicheus, vagy szentség törő ateista ellentmondást vélne felfedezni." Ismét csak azt mondhatjuk, nem meglepő, ha Marlowe ezekben a többnyire igen unalmas teológiai traktátusokban éppen az implícite bennefoglalt "manicheus és szentségtörő ateista" nézeteket találta érdekesnek.

Közismert, hogy Bacon előtt az angol reneszánsz filozófia nem mutatott fel különös eredményeket, az angol gondolkodásból hiányzott az eredetiség. Rowse panaszkodik, hogy Angliában hiába is keresnénk egy Pomponazzit, Ochinot, Montaigne-t, vagy Servetust. Más munkák viszont rámutatnak, hogy az angol kultúra ebben az időben az asszimilálás, a befogadás terén tett nagy lépéseket; tanuskodnak erről a fordítások, s az, hogy szinte minden eszmeáramlat igen hamar eljut a szigetországba, így a radikális és szkeptikus gondolatok is.⁸⁸ Wilbur úgy gondolja, hogy az angol radikális reformáció és szabadgondolkodás önállóan fejlődött ki, nem kontinentális hatásra. Aligha tekinthetünk azonban el a kulturális importtól, az Angliában tartózkodó, radikális tanokat, vagy éppen toleranciát hirdető humanistáktól, az ide-

kerülő könyvektől, amelyek még Erdélyből is elhozták az anti-trinitárius gondolatokat.³⁹ Mindezek a tudós humanista, vagy arisztokrata kapcsolatok mellett azonban valóban virágzott egy önálló, populáris szkepticizmus, amely alátámasztja Wilbur vélekedését, s amely jelenséget Thomas irodalomszociológiai szempontból is vizsgálat alá vett. Számos adat bizonyítja, hogy az angol közgondolkodásba mennyi heterodox, alkalmasint vallási szkepticizmusba hajló ~~xxx~~ nézet férkőzött be a 16. század végén. Az anabaptisták és a familisták kétértelműek a lélek halhatatlanságában, egy másik szektás csoport úgy vélte, hogy a pokol csak allegórikusan létezik; 1573-ban a kenti Robert Mastert elítélték, mert "kétkelkedett, hogy Isten teremtetten volna a napot, a holdat, a földet és a vizet, s tagadta a holtak föltámadását is". 1600-ban Exeter püspöke arról panaszkodott, hogy egyházmegyéjében "közönségesen előfordul, hogy vitatják, vajon van isten, vagy nincs", 1617-ben a spanyol követ 900 ezerre becsülte az angol ateisták számát. Thomas idézi Lawrence Stone-t, aki szerint a 20. század előtt az Erzsébet-kor volt vallásilag a legkönyösebb az angol történelemben.⁹⁰ Marlowe korántsem volt elefántcsont toronyba húzódó író. Minderre gondolnunk kell műveinek értékelésénél.

Marlowe lehetséges heterodox nézeteinek kialakulásánál még egy motívumot kell számításba vennünk. Mikor Gabriel Harvey Marlowe baráti körét támadja /ld. fentebb, 29/, s Greene-t Juliánoszhoz, Marlowe-t pedig Lukiánoszhoz hasonlítja, Thomas Nashe-nek Aretino jellemét adományozza, aki állítólag a De tribus impostoribus című gúnyirat szerzője lett volna. Ez a könyv az eszmétörténet egyik rejtélye. A 18. században adták ki, Mózeset,

Jézust és Mohamedet csaló impostorokként jeleníti meg, s ezáltal mindhárom jelentősi világvallást guny tárgyává teszi. Az 1706-ban nyomtatott könyv hamis dátummal 1598-at feltüntetve jelent meg, de vannak feltételezések, hogy a kézirat már valóban létezhetett a 16. században.⁹¹ Korábban már említettem /ld. 33/ az antitrinitarizmusok a szélsőséges vallási szkepticizmusig eljutó Franckent, aki expliciten leírta:

...a vallások, vagyis az Istenről való vélekedések még ha megvannak is mindenkinél, mégsem a természetből valók, hanem emberek hozták létre, mivel nem azonosak mindenkinél: milyen sokféle istenséget és szörnyalakot képesek kitalálni a gyarló emberek!⁹²

Marlowe is bejárhatott hasonló szellemi utat. Az antitrinitarizmus számíránnem sokat jelenthetett, de ha rendelkezésére állhatott a De tribus impostoribus, melyről már a 13. századtól kezdve esik említés, s szerzőségét tulajdonították Averroesnak, Boccaccionak, Aretinonak, Machiavellinek, Servetusnak, Pomponazzinak és Brunonak, a mű merészen gunyolódó, lázadó szelleme megragadhatta képzeletét. Marlowe mindenesetre e munka alaphangjának megfelelően támadja mind a zsidó, mind a keresztény vallást, s a Nagy Tamerlán második részében, mikor Tamerlán elégeti a Koránt, a mohamedán vallás értékeit is hasonló szentségtörő módon kritizálja:

Now Mahomet, if thou have any power,
Come down thyself and worke a miracle!
Thou are not worthy to be worshipped
That suffer's flames of fire to burn the writ
Wherein the sum of thy religion rests... /2 Tam.,
V, ii, 185-90

Figyeljük meg, hogy Tamerlán szavai tökéletesen megegyeznek a gunyolódó katonák Krisztust a keresztről lehívó szavaival!

Természetesen Marlowe nem volt rendszeres filozófus. Tő-

le aligha várhatunk olyan kidolgozott érvelést, mint Franckentől. Láthatóan egyetlen felekezeti doktrínája, vagy filozófiai iskola érvrendszere sem játszott döntő szerepet gondolkodásának alakulásában, amelyről nem is mondhatjuk, hogy bármely letisztult és kidolgozott állapotot elért volna. Kétségekkel küzdő keresztény volt, aki kétségei megoldására sok mindent végigpróbált, s mivel nagy művész volt, kétségeit lírai feszültségtől terhes drámákba öntötte. Ha filozófus lett volna, talán semmit sem írt, hiszen az övéhez hasonló gondolatok kifejtéséhez egy Erdély zavaros és távoli világa kellett, így viszont gazdagabbak vagyunk a kor vallási konfliktusainak egy olyan kifejtésével, amely annyira különbözik az akkoriban ezrével született teológiai traktátusoktól.

Politika

Korántsem ateista tételt fogalmaz meg Niccolò Machiavelli, amikor így ír a vallásról:

Valóban, aki rendkívüli törvényeket hozott valamely népnek, az mindig Istenhez folyamodott, különben nem fogadták volna el a törvényeket... Ezért tehát a bölcsek, ha le akarták győzni ezt a nehézséget, Istent veszik igénybe.⁹³

Csupán "igazán Machiavellista módon", hidegen, utilitárius szemszögből vizsgálja a kérdést, s megállapítja, hogy politika és vallás mennyire szorosan fonódik egybe az állam életében:

Numa szilaj népet kapott a kezébe, és úgy gondolta, ahhoz, hogy békés eszközökkel polgári engedelmességre szoríthassa, a vallást kell igénybe vennie...
...És aki alaposan tanulmányozza Róma történelmét, látni fogja, milyen nagy szerepe volt a vallásnak a

a hadsereg vezetésében, a plebs fellelkesítésében, a jólelkű emberek bátorításában, a bűnösök megszégyenítésében.

Machiavelli a római történelemből veszi példáit, de rámutat, hogy saját kora sem kivétel e törvényszerűségek alól:

A firenzeieket senki sem véli tudatlannak, vagy primitívnek, Girolamo Savonarola szerzetes mégis elhittette velük, hogy Istennel szokott beszélgetni.

Bármilyen furcsán is hangzik, a felvilágosult gondolkodó Machiavelli valójában az inkvizíciót és a hasonló szervezeteket védi, amikor kifejti, hogy az istenség tisztelete naggyá teszi az államot, s ahol nem félik az istent, ott szükségképpen elpusztul az állam. Vallás és politika szoros szimbiózisából pedig egyenesen következik az a tétel /ha ezt így Machiavelli nem is írja le/, hogy nincs az az elvoált teológiai vita, kifejtett különvélemény, melynek ne lehetne, ne volna politikai következménye. S mivel a széthuzás, a polarizáció aláássa az államot, jogos ellene a legszigorubb fellépés. Gondoljunk csak a Kálvin - Servetus vitára, ime itt leljük meg az elméleti magyarázatát annak a ténynek, hogy az emberiség történelmében addig, amíg az állam és az egyház teljes szétválása meg nem történik, a vallási tolerancia eszméje mindig csak utópikus légvár marad; kísérleti kísérleteknél sohasem jut tovább.

Az Erzsébet-kor politikusai nagyon is tudatában voltak ennek a törvényszerűségnek. Az örögi kör újra és újra bezárul: a társadalmi-politikai feszültségek vallási köntösben jelentkeznek, ugyanakkor a vallási reformkísérleteket a politika nevében nyomják el. A politikát a Machiavelli által leírt törvényszerűségek szerint csinálják, ezt azonban nem lehet beismerni. Az olyan kialakult és erős birodalmakban, mint Franciaország és

Anglia, ahol a hatalmat megtartani kellett, aligha lehetett volna nyíltan alkalmazni Machiavellinek egy jövődő fejedelemség megszerzésére és megalapozására irányuló módszerekben nem igen válogatós programját.⁹⁴ Ennek ellenére Machiavellit mindenki ismeri. Az első támadást Reginald Pole, a VIII. Henrik által elűzött katolikus főpap intézi ellene, aki Thomas Cromwellt, Henrik reformációjának kivitelezőjét írja le tipikus és gyűlöletes machiavellista figuraként. 1559-től a firenzei titkár összes művei indexen vannak, s mind katolikus, mind protestáns oldalon számos antimachiavell születik /pl.: Innocent Gentilet, Anti-machiavellus, 1576; Antonio Possevino, De Nicolao Machiavello, 1592; &c./. A 16. század vége felé azonban már olyan kísérletek is történnek, hogy Machiavellit összebékítsék a kor politikai elméleteivel, elsősorban a kialakuló államrezon-tannal. Giovanni Botero Della raggion di stato /1589/ és Jean Bodin De la République /1576/ című művei ilyen szellemben íródtak. A közgondolkodás azonban továbbra sem ismeri az igazi Machiavellit, mert kiadásai nemigen léteznek, műveinek híre csak pletykák, félreértelmezések útján terjed, így alakul ki, a gátlástalan, hidegvérű, cinikus szörnyeteg képe. Így volt ez Angliában is. A fejedelem csak 1640-ben jelent meg angolul, a Livius-kommentárok négy évvel korábban. Kiadták viszont angol fordításban A háboru művészete /1560, 1574 és 1588/, valamint a Firenze története /1595/ című műveit még Erzsébet uralkodása alatt. S ami igen jelentős, A fejedelemnek is készült egy Erzsébet-kori angol változata, kiadására azonban csak 400 év múlva került sor.⁹⁵ A modern kiadó, Hardin Craig még azt a jelentős felfedezést is tette, hogy a kézirat Thomas Kyd kezétől származik, bár az nem állapítható meg, hogy Kyd fordító volt-e, vagy csak másoló; sem az, hogy a

a kézirat pontosan mikor készült. Mindenesetre így egész közel jutunk Marlowe machiavellizmusának forrásához, mivel Marlowe darabjaiban csak úgy tobzódnak a machiavellista eszmék. De ha nem is látta a Kyd-féle másolatot, akkor is szinte bárhol megismerkedhetett ezekkel az eszmékkel, hiszen a hetvenes évektől kezdve, elsősorban az egyetemi kollégiumokban, majd London művésznegyedeiben egyre erősebb Itália-kultusz alakult ki, s ennek keretében a firenzei titkár írásai iránt is megnőtt az érdeklődés.⁹⁶ Korábban már idéztem Gabriel Harvey-t, aki Machiavelli cambridge-i kultuszáról tudósít /ld. fentebb, 14/. Talán még nagyobb divatja volt az antimachiavelleknek. Innocent Gentilet műve francia kiadása után egy évvel, már 1577-ben megjelent angolul. Gentilet úgy vélte, hogy az ateizmus elárasztja Franciaországot, s ennek egyik fő forrásaként Machiavelli műveit jelölte meg:

Jó okunk van átkozni korunk nyomoruságát és kalamitásait, melyekben élünk; s mely oly igen megfertőzött az ateistáktól, Isten és a Religió gyalázóitól; s még azok kapják a legnagyobb elismerést, akik nem ismernek vallást, őket hívják udvari szolgálatra; minekutána ezek az istentelenségnek hódolnak, s jól megtanulták Machiavelt, amit fejből fujnak, így hát nem ismernek skrupulust, vagy lelkiismeretfurdalást semmiben.⁹⁷

Angliában is azonnal felkapták ezt az érvelést, s mint már a korábban idézett Erzsébet-kori levelezésekből és pamfletekből is látható, a machiavellizmus hamarosan az ateizmusnak is szinonimája lett /ld. fentebb, 28-9/.

Nem állapítható meg pontosan, hogy Marlowe mennyire ismerte Machiavelli eredeti nézeteit, az viszont bizonyosra vehető, hogy ez a népszerű, eltorzított Machiavelli-kép nagy hatást tett rá. Jellemző módon azonban ő meglehetősen ambivalensen

viszonyult ehhez a kárhoz. Darabjai tele vannak ilyen gátlástalan hatalom-mániákusokkal, akik vérben fürdenek, semmitől sem riadnak vissza, ám visszataszító jellemvonásaik és végső bukásuk ellenőre valamelyes imponáló nagyság nem tagadható meg tőlük.

A The Massacre at Paris Guise hercege Machiavelli valóságos re-incarnációjaként jelenik meg, amikor így kiált:

Religion! O Diable!
 Pie, I am asham'd, however that I seem,
 To think a word of such a simple sound,
 Of so great matter should be made the ground. /Sc.ii,
 66-9/

Persze ez nem annyira a firenzei titkár hangja, hanem Gentileté.

A The Jew of Maltaból Barabas még inkább nyomatékosítja ezt a kénét. Igazi szörnyetegként jelenik meg, amikor büszkélkedve összefoglalja élettörténetét:

As for myself, I walk abroad a-nights,
 And kill sick people under walls;
 Sometimes I go about and poison wells;
 And now and then, to cherish Christian thieves...
 Being young, I studied physic, and began
 To practice first upon the Italian;
 There I enrich'd the priests with burials, ...
 And after that I was an engineer,
 And in the wars 'twixt France and Germany,
 Under the pretence of helping Charles the Fifth,
 Slew friend and enemy with my stratagems.
 Then after that was I an usurer,
 And with extorting, cozening, forfeiting,
 And tricks belonging unto brokery,
 I fill'd the gaols with bankrupts in a year,
 And with young orphans planted hospitals. /II,iiiii,172-95/

S mindezt megerősíti, hogy a darab prológját maga Machiavelli mondja el, felkészítve a nézőket a legnagyobb szörnyűségekre:

Albeit the world think Machevill is dead,
 Yet was his soul but flown beyond the Alps,
 And now the Guise is dead, is come from France
 To view this land, and frolic with his friends...
 Admired I am of those that hate me most.
 Though some speak openly against my books,
 Yet will they read me, and thereby attain
 To Peter's Chair; and when they cast me off,

Are poison'd by my climbing followers.
 I count religion but a childish toy,
 And hold there is no sin but ignorance.
 /Prologue, 1-15/

Félelmetes szavak; nem számít sem becsület, sem vallás, csak a hideg okosság. Az egyetlen bűn a butaság. Ennek a szemléletnek szinte már természetfeletti lényvé növesztett alakja Tamerlán, akit nem lehet legyőzni. /És valóban, még bukásában sem ember vesz rajta erőt, hanem saját természete - a betegség./ Ujból és ujból előkerül a Marlowe-darabokban, hogy a vallás a politikában csak játékszer, ürügy bizonyos célok elérésére. Ha most visszatérünk Marlowe életrajzához, láthatjuk, hogy első kézből, a gyakorlatból vonhatta le ezeket a következtetéseket.

Marlowe korában elválaszthatatlan egymástól politika és vallás. Erzsébet toleranciát hirdet, de ezt gyakorlatilag lehetetlen betartania. Ha megengedi a katolikusoknak a szabad vallásgyakorlást, ezzel külső ellenségeit bátorítja; ha nem csap le a radikális szektákra, a szélsőséges puritánokra, az antitrinitáriusokra, azzal belső ellenfeleit erősíti. Kétfrontos harcot kellett folytatnia, s közben igyekezett fenntartani a vallásszabadság látszatát. /Hogy ez milyen jól sikerült, bizonyítja, hogy egész Európában, a lutheránusoktól kezdve az erdélyi antitrinitáriusokig benne látták a protestantizmus vezetőjét./ És ennek a látszatnak a fenntartásához kellett a világ elsőként létrehozott, s igen jól működő kémszervezete. Mivel erőszakkal nem lehetett /azaz nem volt politikus/ elfojtani a "másként gondolkodók" hangját, az állam biztonsága érdekében a Privy Council minisztertanácsain, a Csillagkamarában az uraknak mindenről tudni kellett, ami a valós, vagy vélt, potenciális, vagy már szervezkedő ellenségekkel kapcsolatos volt. A szakirodalom egyetért abban, hogy Sir Francis Walsingham kémei általában

igen gátlástalan, cinikus, skrupulus nélküli emberek voltak, akik között a hitetlenség, vallási közömbösség is természetes volt, lévén, hogy közelről látták, miként folyik a religió politikai célra való kiárusítása. Marlowe már egyetemista korában ezeknek az embereknek a társaságába jutott be, nem csoda, hogy személyiségén, írásain nyomot hagyott ez a világ. Jellemző, hogy mennyire nem válogatták meg, hogy kit alkalmaznak információgyűjtésre. Sir Edward Stafford, párizsi követ így írt Walsinghamnak 1583-ban azokról a katolikus emigránsokról, akik neki is felajánlották besugói szolgálatukat:

Mind felhasználom, aki eljön hozzám ... mert én a magam részéről az ördögöt is alkalmaznám, csakugy, mint egy embert, ha a királynőt szolgálhatom vele.⁹⁸

Ezek az emberek pénzért nem válogattak sem a pártok, sem az eszmék cserélgetésében, s nem csodálkozhatunk, ha Marlowe-ról is azx terjedt el, hogy ahol teheti, az ateizmus táborába csábítja az embereket. A Baines-jelentés igen súlyos vádakát sorolt fel Marlowe ellen, s nem tudhatjuk, hogy az induló hivatalos vizsgálat mi mindent derített volna föl, ha a drámaírótt olyan hirtelen meg nem ölik. Halálának körülményei igen titokzatosak, de a szorgos művelődéstörténeti kutatás oly sokat földerített már a gyilkosok személyéről, hogy az eredeti, hivatalos rendőrségi verziót - eszerint Marlowe-t a kifizetendő számla körüli vita során kezdődött verekedésben, véletlenül ölték meg - aligha tarthatjuk elfogadhatónak.⁹⁹

1593. május 30-án hárman voltak Marlowe társaságában a Deptford Strandon lévő Eleanor Bull-féle kocsmában: Robert Poley, Ingram Frizer és Nicholas Skeres. Marlowe-val együtt mind a négyen valamilyen formában kapcsolatban álltak Thomas

Walsinghammal, a Mr. Secretary öccsével, aki maga is aktívan bekapcsolódott a Sir Francis által létrehozott titkosszolgálat munkájába. Marlowe, Poley és Skeres maguk is dolgoztak ebben a kémszervezetben; hármójuk közül legtöbbet és a legkomolyabb feladatokat Robert Poley hajtotta végre. Pályája, mivel hogy ő ennek a félelem, de nem gáncsnélküli titkos ügynök-típusnak a legjobban felderített figurája, érdemes a rövid áttekintésre. 1564-ben valószínűleg ő az a Robert Poley, aki a cambridge-i King's College kóristája, így tanult ember lehetett, s jóval idősebb Marlowe-nál. Az első biztos adat 1583-ból származik róla, amikor Poley éppen a katolikusok számára próbálja kikémlelni Sir Francis Walsingham terveit, mint Philip Sidney embere. /Emlékezzünk, hogy Sidney Sir Francis lányát vette el feleségül./ Miközben továbbra is a katolikusok bizalmában marad, valójában Walsingham szolgálatába szegődik, s oroszlánrésze van az ugynevezett Babington-összeesküvés felszításában, majd leleplezésében. 1586 folyamán egy Ballard nevű rheimsi ~~katolikus~~ szemináriumi pappal együtt ráveszik Anthony Babingtont, egy ifju, naiv és lelkes katolikust, hogy legyen a vezére egy, a királynő elleni összeesküvésnek, majd játssza át a hatalmat Stuart Máriának és a spanyoloknak. Walsingham azonban magától a skót királynőtől szeretne megszabadulni, s bizonyítékra van szüksége, hogy Mária is benne van az összeesküvésben. A leveleket Babington és Stuart Mária börtöne között Poley közvetíti. Majd miután minden bizonyíték a kezében van, vacsorára invitálja Ballardot, ahol az egész társaságot letartóztatják, köztük Skerest is, a Deptford Strand-i eset másik résztvevőjét. Ma is megvan Poley nyolc oldalas sajátkezű beszámolója a Babington-összeesküvésről;

a megdöbbentő dokumentum akár A Fejedelem egyik fejezete is lehetne.¹⁰⁰ Babingtont azonnal, Stuart Mária-t néhány hónapra rá kivégezték. Hogy, hogy nem, Poley is börtönben maradt egy ideig, 1588 októberében szabadult, amikor is perbe keveredett egy férjes asszony, egyébként szálasadónője elcsábítása miatt. Mrs. Yeomans természetesen azt vallotta, hogy "Poley egy igen gonosz fickó", s az a vád is felmerül itt ellene, hogy megpróbálta rávenni a Yeomans családot és szolgáikat, hogy katolikusok legyenek. 1589-ben már Marlowe-val ül együtt a Newgate börtönben, ahogy erről a Beines-jelentésből értesülünk, sőt, pénzhamisításra is készülnek. /Ld. fentebb, 31./

1591-től kezdve Poley ismét a titkosszolgálatnak dolgozik, Walsingham 1590-ben bekövetkezett halála után immár mint Sir Thomas Heneage embere. Rendszeresen kap pénzösszegeket a Privy Counciltől és sokat utazik, főleg Németalföldre kézbesít titkos üzeneteket. Amint 1586-ban a Babington-összeesküvésbe, 1593-ban a még csirájában elfojtott Stanley-konspirációba avatkozik bele. Sir William Stanley és az Angliában tevékenykedő katolikus lelkészek, a jezsuita Parsons és Father Holt megpróbálták, egy a királynő eltávolítását célzó összeesküvést szervezni, ~~xxx~~ amelyben királynak először az Earl of Derbyt /Henry Stanley/, majd ennek fiát, Lord Strange-t /Ferdinando Stanley/ kívánták megtenni. Az összeesküvés híre éppen a Marlowe halála körüli napokban pattant ki.

Mi mindent tudhatott a költő ezekről az összeesküvésekről? Pontosan nem lehet megállapítani, de számos hipotézis van erre vonatkozólag. Mindenesetre megfigyelhető, hogy Marlowe összes személyes kapcsolata - főurak, kémek, konspirátorok - valamilyen módon kapcsolatban voltak - vagy pro, vagy kontra -

a kor rekuzáns összeesküvéseivel. S Marlowe maga is belekerülhetett a szervezkedésekbe, hiszen 1586-7-ben éppen a Babington összeesküvés idején Rheimsben járt. S ha a Stanley-ügybe is belekeveredett, akkor a titkos ügynökök és a szervezkedő nemések között, mint malomkövek között őrlődhetett. Egyesek felteszik, hogy Raleigh-nek állt érdekében elnémitania Marlowe-t, lévén, hogy Lord Strange, a gyanuba kevert arisztokrata az 3 School of Nightjába tartozott, Marlowe pedig éppen egy súlyos vádak miatt elrendelt, valószínűleg kivallatással együtt járó kihallgatás lőtt állt.

Végül is akár ártatlanul, akár maga kereste okok miatt halt meg Marlowe, sorsa egy olyan világgal való szoros ismeret-ségre mutat, ahol politika és vallás kérdése a machiavelli-i értelemben fonódott össze, s ahol nem a reneszánszban sokszor megszokott idealizmus és rajongás uralkodott, hanem az érdek és a realitás.

A gyilkosság résztvevői közül az elkövető, Frizer - a már ismerős enyhítő körülmény, önvédelem címén - hamarosan kiszabadult a börtönből. Végül is 1627-ben halt meg Elthamban, ahol 1603-tól mint egyházfi működött! Skeres tovább folytatta a besugói munkát, az Earl of Essexet figyeltették vele, de 1595-ben börtönbe került, s 1601-ig fogságban volt, szabadulása után nyomát vesztiük. Poley a kilencvenes években tovább folytatja a kémtevékenységet, külföldön is dolgozik, titkosírással írt jelentéseit megőrizték a Csillagkamara dossziéi, 1600-ban vonul vissza, amikor a Tower egyik megüresedett "nyugdíjas" állását "our well beloued Subiect, R.P." kapja meg.¹⁰¹ Poley vacsorái, melyeken a meghívott általában halálát lelte, egyébként az irodalomba is bekerültek. Ben Jonson - fiatal

korában maga is a titkosszolgálat munkatársa - egy barátjának szóló, Martialis módorában írt vacsorameghívó epigrammájában így biztatja a vendéget:

Of this we will sup free, but moderately,
And we will have no Pooly, or Parrot by;
Nor shall our cups make any guiltie men:
But at our parting, we will be, as when
We innocently met.¹⁰²

A Marlowe halála körüli rendőrségi akták többi szereplője közül Cholmley-ről tudjuk, hogy Marlowe halála után egy hónappal letartóztatták, azután nyomát veszítjük. A híres Baines-jelentés írója ugyancsak börtönbe kerül, 1594. december 6-án felakasztják. Marlowe másik bevádolója, a drámaíró Thomas Kyd ugyanebben az évben hal meg, szegényen és betegen, börtönbüntetésétől és a kivallatásoktól testileg-lelkileg összetörve.

Éppen Kyd kapcsán kell még megemlékeznünk az események egy mellékszáláról, amely az erzsébeti valláspolitikai másik frontjára a protestánsok problémáihoz vezet bennünket. A képlet némileg más, de itt is azt látjuk, mennyire a politika, a status quo határozza meg bizonyos vallási kérdések elbirálását.

Kyd letartóztatásának megértéséhez tudnunk kell, hogy Anglia, mint a protestánsok támogatója, nagy számu menekültet fogadott be Németalföldről, Franciaországból; s mint köztudott, katonai segítséget is adott a katolikus-spanyol uralom ellen küzdő flamandoknak. A nyolcvanas években, amikor Sir Philip Sidney hősi halált halt Zuphten ostrománál, még nagy szimpátia övezte ezt a nemes ügyet, ám a kilencvenes évekre a Londonban ragadt menekültek - akik a maguk sajátos, szektáriánus vallását követték, egyházuk is volt már a század közepétől Stranger's Church névvel, s akik olcsó munkaerőt biztosítva

az angol polrígok helyzetét nehezítették - egyre kisebb rokonszenvnek örvendtek. 1593. május 5-én egy kis versikét szögeztek ki a Dutch Churchyard, a menekültek templomának falára:

You Strangers, that inhabit in this land
Note this same writing, do it understand;
Conceive it well, for safe-guard of your lives,
Your goods, your children, and your dearest wives! ¹⁰³

A helyzet azzal fenyegetett, hogy a londoniak felkelnek az idegenek ellen, s a Csillagkamara rendkívül komolyan vette a veszélyt. Semmiképpen sem érhetne bántódás a sorsüldözött protestánsokat éppen Angliában, de a miniszterek a legjobban attól rettegtek, hogy egy ilyesfajta összeesküvés összekapcsolódhat a katolikus szervezkedésekkel, a Stanley-féle konspirációval, amelyről épp ezidőbenx szereztek tudomást. Lord Strange jelentette a Privy Councilnél, hogy a külföldi angol katolikusok nevében megkereste Richard Hesketh, és arra kérte, hogy álljon egy zendülés élére. Heskethet elfogták, s az év novemberében felakasztották. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a következő tavaszon Lord Strange-t különös betegség támadta meg. /Azt mondták róla, hogy boszorkányság áldozata lett./ Hamarosan meg is halt.

Visszatérve a májusi eseményekhez, 11-én a Privy Council a következő határozatot adta ki:

A Csillagkamarában, pénteken, a Lord Archbishop, a Lord Keeper, a Lord Treasurer, az Earl of Derby /Lord Strange/, Lord Buckhurst, Sir Robert Cecil és Sir John Fortescue jelenlétében:

...Nemrégiben lázító és bűnös rörlapok kerültek London falaira, melyek között a Dutch Churchyard falára kitűzöttek gonoszságban meghaladják a többit is. S mivel a szerző és kiadó felderítése űfelségének nagy öröme szolgálna, kívánatos, hogy a Polgármester részéről kijelölt felügyelők különleges erőfeszítéseket tegyenek az olyan személyek megvizsgálására, akik bármiképpen gyanúsíthatók.

Éppen ezért kívánatos, hogy minden gyanus személy megvizsgáltassék, s ezért a házakba is belépés történjék, és minden olyan helyre, amely gyanus lehet. És vizsgáltassék át minden szoba, íróasztal, láda, vagy bármely más papiros-tároló, amely a röplapírók nyomára vezethet.

S ha a személy megtaláltatott, s eléggé gyanusítható, de nem akarja bevallani az igazságot, vettessék tortúrának alá, hogy mindent felfedjen az említett röplapokkal kapcsolatban.¹⁰⁴

A gyanu azonnal néhány íróra is ráterhelődött, még hozzá azért, mert a Sir Thomas More című darab, melynek szerzője ismeretlen, már ekkor Sir Edmund Tilney cenzor kezében volt, s ez számos kivetni valót talált benne. A darab nyitó jelenete - melyben More lecsillapítja a londoni tömeget, mely a városban tartózkodó idegekre támad 1517 "gonosz május elsején" /ill Mayday/ - félelmetesen emlékeztetett az 1593-as szituációra, s felmerült a gyanu, hogy talán egyes drámaírók felelősek a röplapok megjelenéséért is. Így került sor a házkutatásra Kyd szállásán, akinél ugyan röplapokat nem találtak, de előkerült a "gonosz, eretnek irat Jézus Krisztus istensége ellen", s ezzel elindult a lavina, felgyorsítva nemcsak Kyd, de Marlowe végzetét is.

Az eddigiekben Az életrajz tanúsága címmel megkíséreltem - alkalmanként csak lazán kapcsolódva Marlowe életrajzához - egy olyan korrajzot felvázolni, amely nélkül a marlowe-i életmű hiteles értelmezését elképzelhetetlennek tartom. Igyekeztem kitérni azokra a politikai eseményekre, ideológiai és vallási tendenciákra, amelyek arra az irodalmi életre voltak alakító hatással, ahová Marlowe is tartozott. Jelen összefoglalóban elsősorban az angliai kulturális erővonalakra voltam tekintettel, a továbbiakban ezt a képet ki kell egészíteni a tágabb európai összefüggésekkel is, melyek felderítését az eddigiekre kell építeni.

A Marlowe-életmű feldolgozásának következő fázisa a művek monografikus feldolgozása, értelmezése kell hogy legyen, szembesítve azokat az eddigiekben leírt szellemi élettel, hogy végül rekonstruálható legyen Marlowe világképe. E keretek között erre a monografikus feldolgozásra nem vállalkozhatom. Mutatványképpen a következőkben a legnagyobb jelentőségű, s legösszetettebb Marlowe-mű, a Doktor Faustus eszmetörténeti háttérét kívánom megvizsgálni.

II. rész

A DOKTOR FAUSTUS ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

Shakespeare-rel ellentétben, akinek művészetét a sokszínűség, az ellentétek egysége jellemzi, Marlowe munkáiról ismert, hogy darabjai egyszólamuak. Sokszor hiján vannak a drámaiságnak, hogy egy-egy eszmét annál nagyobb lírai erővel mutassanak be, propagáljanak. Megfigyelhető, hogy Marlowe minden darabját egy-egy szinte emberfelettivé növesztett hős uralja, akinek általában inkább saját magával van konfliktusa, semmint környezetével, amelyből messze kimagaslik. /Érdekes színház-szociológiai magyarázat erre az, hogy Marlowe általában az Admiral's Men néven ismert színtársulatnak dolgozott, amelynek vezető színésze Edward Alleyn éppen ilyen karakter volt. A Második Edvárdot egy másik együttér részére írta, akiknek nem volt ilyen domináló színészegegyéniségük - a drámában ennek megfelelően központi szereplő helyett szereplő-csoportok konfliktusát találjuk.¹/ Marlowe a hatalom, a nagyság megszállottja volt, ugyanakkor ez nemcsak egyéni vonás nála, hanem a kor világképéből, a Burckhardt által annyira hangsúlyozott individualizmus kultuszából is következik. Marlowe minden egyes darabja egy-egy jellegzetesen reneszánsz tulajdonságot, az individualizmus egy-egy megnyilvánulási formáját írja le. A nagy Tamerlán a földi hatalom apoteózisa, ahol az uralkodásnak már nincs is konkrét tárgya, a tét maga a legyőzhetetlenség. Sokan ezt a darabot tartják Marlowe legateistább, legszabadabb szellemű alkotásának, s nem is minden alap nélkül. Tételeken nincs benne semmi eretnek, ezért is válhatott az

Erzsébet-kor nagy sikerdarabjává; szellemében viszont egy olyan individualizmust propagál, amely mellett egyszerűen nem fér el semmilyen más eszme, meggyőződés, hit. Kulcsszava a végtelen:

Lelkünk, amelynek képességei
Világ csodás építményét megértik,
Fölméri a vándor bolygók futását,
S új, végtelen tudás felé emelkedik.
/1 Tam., II, vii, 21-4/

Csak hogy e nagyívű mondatok után Tamerlán végül is a földi hatalmat, az uralkodást jelöli meg, mint e hataloméhség kielégítőjét:

Mignem miénk a jól megért gyümölcs;
Tökéletes üdv, egyetlen boldogság,
Földi korona édes birtoka. /U.o., 26-9/

A Tamerlánhoz hasonló, de nem általános, hanem konkrét, történelmi szituációban megfogalmazott hataloméhséget írnak le Marlowe The Massacre at Paris és Második Edvárd című darabjai. A The Jew of Malta a reneszánsznak egy másik aspektusát, az anyagi értékek egyre fokozódó kultuszát, a kapitalista célokat hajszoló gazdag kereskedőt veszi vizsgálat alá, természetesen megint csak szélsőséges megnyilvánulásaiban mutatva be ezt a típust. A legizgalmasabb Marlowe-darab, a Doktor Faustus az intellektus korlátait áttörni szándékozó, a mindentudást áhító, az Istennel perbe szálló, mágiával foglalkozó individualista embert örökíti meg. Ez az az általános, irodalomtörténeti közhely, amellyel a Doktor Faustust általában címkézik, a mű vizsgálata viszont azt bizonyítja, hogy nem is olyan egyszerű pontosan meghatározni azt, hogy miféle mágiáról, miféle tudásvágyról is van szó ebben a drámában.

Kétségtelen, hogy a Faust-legenda, a mindentudásra törő ember története a reneszánsz egyik szimbólumává vált. Az ókorig

viSSzanyuló, középkori gyökerekből² a 16. század első felében keletkezett monda jól ismert: Faust doktor, kiábrándultan a rendelkezésre álló tudományokból, az ördöggel keres szövetséget és a lelke üdvösségét ajánlja fel huszonnégy évi természetfölötti hatalmat is biztosító gondtalan életért. A szerződés megkötése után Faust megkísérel élni lehetőségeivel, beutazza a földet, uralkodókkal, pópákkal találkozik, de végső célját nem tudja megvalósítani. Nem kap feleletet a lét nagy, alapvető kérdéseire, s bár tudja, hogy bűnbocsínatot kellene kérnie, kétségbeesésében megmakaesolja magát, s a terminus lejártával a Sátán akadálytalanul magával viszi a pokolba. A Frankfurtban, 1587-ben, népkönyv formájában kiadott legenda igen erősen moralizáló hangnemben adja elő Faust történetét³ a hangsúlyt a protestáns szigorúsággal megfogalmazott vallásos tanulásra helyezve: a természetfölötti erők az ember számára hozzáférhetetlenek, s minden kísérlet e törvény kikerülésére eleve kudarcra van ítélve.

Nem sokáig váratott magára a téma magas szintű irodalmi feldolgozása. 1592-ben megjelent angol nyelven a Faust-népkönyv Londonban, s Marlowe még abban az évben megírta tragédiáját, a Doktor Faustus tragikus históriáját.⁴ Valószínűleg 1592 decemberében mutatták be a darabot az udvarban, azután pedig az Admiral's Men színtársulat játszotta a városban, s a mű az Erzsébet-kor egyik legnagyobb sikere lett.

Marlowe, bár a történeten nem sokat változtatott, egészen más feldolgozásban nyult a témához, mint a moralizáló népkönyv. Izgalmas, intellektuális drámává emelte a történetet, s mindezt nagy költői erővel, magas színvonalon adta elő.

A dráma a főszereplő Faustus hosszú monológjával kezdődik, s ez joggal tekinthető a reneszánsz szellemiség legnagyoszerűbb

megnyilvánulásának a 16. századi angol irodalom történetében - egyébként a darab eszmetörténeti háttérének kutatásához is kulcsként szolgál. Bár a mű Prológusa előre jelzi Faustus sötét végét,

Mignem tudástól s gögtől telve el,
Viasz szárnya szféráján tulhatolt,
Olvaadt, s vesztére esküdött az ég, /20-2/⁵

az első szín dinamizmusa elfeledteti a nézővel a közelgő, elkerülhetetlen bukást. A kezdő monológból kiderül, hogy a dráma alapkonfliktusa a kor embere végtelen bágynak és a rendelkezésre álló tudás korlátozott voltának ellentétéből adódik. Magányos dolgozószobájában Faustus felsorolja és szemrevételezi azokat a tárgyakat, amelyek az akkori egyetemek tanterveiben szerepeltek. Logika, orvostudomány, jog és teológia egyaránt kiábrándítóak számára. Ugy véli, hogy ami megfelelő az egyetemi tanszékeken, a szorgos szobatudósok körében, az aligha elégítheti ki az új típusú intellektus ambícióit: az emberi képzelettel egy tudomány sem versenyezhet. Bármelyikre gondol is, az eredmény mindig ugyanaz:

... csak Faustus vagy, csak ember vagy így. /I,1,23/

A logika ugyan Arisztotelészt jelenti, s a "szép analitikát", ám a végeredmény mindig csak üres okoskodás. A medicina, Galénosz tudománya jólétet és átmeneti sikereket hozhat a doktornak, de a halál előbb-utóbb pontot tesz tevékenységére. Faustus így panaszkodik:

Ha az örök élet titkára lelnél,
Vagy feltámasztanád a holtakat,
Nagyobbra vennék hivatásodat. /I,1,24-6/

Jusztiniánusz és a jogtudomány "tul szolgái és szükkörű", és még a legmagasabbrendű disziplína, a teológia is csak elkészeríti tanulmányozóját. Faustus fölfedezi a csapdákat a szent kinyilatkoztatásban:

Nos, vétkeznünk muszáj hát,
S következőképp meghalunk:
Meg kell ismerjük az örök halált. /I, i, 43-5/

Itt mintha minden véget érne, ahogy Roma Gill írja, Faustus a tudás határainál áll; mintha az egész reneszánsz tudomány a márkában volna, de ha jobban megnézi, mindez mit sem ér, csak hamu és por.⁶ Gill Hamlet pesszimizmusához hasonlítja Faustus kiábrándultságát:

S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működése mily hasonló angyalokéhoz! belátása mily hasonló egy istenséghez! a világ okossága! az élő állatok mintaképe! És mégis, mi nekem ez a csipetnyi por? /Hamlet, II, ii, 293-7. Ford. Arany János/

Igaz, hogy mind Faustus, mind Hamlet a wittenbergi egyetem légkörében nevelkedtek, a párhuzam mégsem teljesen helytálló. A fent idézett szkepszis Hamlet kedélyének és intellektusának végső állapota, míg Faustus továbblép, s megkísérli megvalósítani vágyait. A mágiában véli megtalálni azt az eszközrendszert, amely segítségével túlléphetne az emberi lehetőségek végső határán, s legyőzhetné a halált is.

A bűbájosok metafizikája
És a csiziók könyvek nagyszerűek.
Sorok, körök, betűk, bűvös jelek,
Igen, Faustus ezekért hevül csak. /I, i, 47-50/

Mindenhatóság és mindentudás. Kétségtelenül olyan eszmék, amelyek megszállva tartották Marlowe képzeletét. Tamerlán még a világi hatalom teljességét kívánta, Faustus célja ennél sokkal nagyobb, bár kétségtelenül kevésbé körülhatárolható:

Ó, a hasznosság, gyönyör, hatalom,
 Méltóság és mindenhatóság minő
 Világa várja a szorgos tudóst!
 Mi a két dermedt pólus között mozog,
 Nekem fogad szót: császár és király
 Csak országában lelhet hiveket,
 Szelet nem korbácsol, felhőt nem oszlat;
 De a mágus hatalma, mely tetőt
 Épp itt ér, tágas, mint az emberész.
 Igaz mágus félisten számba megy! /I,1,51-60/

A kezdő monológból tehát az derül ki, hogy Faustus egy olyan szellemi és testi állapot elérését óhajtja, amely emberfölötti /félisten/, amely az átlagos tudásnál többet biztosít számára /mindentudás/, s amely egy nem mindennapi tudomány /mágia/ révén érhető el.

Az a vágy, hogy az ember önmagát kiemelje a természet rendjéből, s félistenné változzék, nem éppen Marlowe találmánya; meglehetősen népszerű volt a reneszánsz idején. Azt viszont Marlowe-nak köszönhetjük, hogy a Doktor Faustusban különlegesen nagy költői erővel adott kifejezést az emberiség eme régi vágyának. A gondolat egyébként a Szentírás orthodox tanai között is megtalálható - "Teremtő tehát az Isten az embert az Ő képére, Isten képére teremtő őt" /Gen. 1:27/ -, bár a Biblia az utolsó ítélet idejére helyezi az ember újraegyesülését Istennel. Ugyanakkor néhány hellenisztikus filozófus - Platón tanításait elegyítve a perzsa gnoszticizmus, az egyiptomi mágia és a zsidó kabala tanításaival - eljutott ~~xxx~~ ahhoz a gondolathoz, hogy az ember ki-
 törhet a létezés nagy láncolatának merev hierarchiájából /a középkor végéig úgy gondolták, hogy a világegyetem és a benne létezők egy hosszú láncot alkotnak, kezdve az elemekkel, s végezve a teremtővel/, s bizonyos mágikus praktikák segítségével még életében felemelkedhet Isten szintjére. A reneszánsz filozófusai felelevenítették ezt a későantik elképzelést, amely egyben ki-

tünően megfelelt az emberközpontu, újfajta világnak.⁷

A Mediciek neoplatonista akadémiaja fejlesztette ezt a gondolatot a rendszeres filozófia magaslatára, s kezdte propagálni ezt a tézist, amely még az ősi, hermetikus traktátus, a Corpus Hermeticum egyik alapgondolata volt: "

Parancsold a lelkednek, hogy szálljon a mennyekbe, s nincs szüksége szárnyakra: semmi sem akadályozhatja meg, sem a nap tüze, sem a levegő, sem a mennyek forgása, sem más égitestek. Ha nem teszed magad Istennel egyezővé, nem ismerheted meg Istent: mert egyvalami csak a hozzá hasonló által ismerszik meg.⁸

Ezt propagálták a neoplatonista filozófusok, Marsiglio Ficino és Pico della Mirandola, s ez utóbbi különösen örökérvényű módon fogalmazta meg e nagyratörő gondolatokat Oráció az ember méltóságáról című, 1486-ban megjelent traktátusában. Először Pico is a hermetikus iratokat idézi - "Ó Aszklápiosz, az ember minden csodák között a legnagyobb csoda" - majd költői emelkedettségű mondatokban hirdeti az ember végtelen, individuális szabadságát:

Ki ne vágya arra, hogy nem törődve a földi dolgokkal, megvetve a szerencsét, és semmibe véve a testet, az istenek vendége legyen még földi életében, és megrésze-gyülvén az örökkévalóság nektárjától halandó voltában is részesüljön a halhatatlanság adományából? ... Mindent birtokolhatsz, amelyen lakóhelyet, amelyen alakot, s amelyen feladatot csak kívánsz magadnak. Te, akit nem kötnek korlátok, szabad akarated szerint, magad választ-hatod meg természeted korlátait.⁹

Mind Ficino, mind Pico hittek egy megtisztított, a keresztény tanításokkal összeegyeztethető mágiában, amely biztosítaná az ember számára a tökéletes tudást és hatalmat. Egy német humanista, Heinrich Cornelius Agrippa volt az, aki ezt a mágiát megpróbálta rendszerbe foglalni, s valamiféle tudományt alkotni belőle. 1533-ban /a történelmi Faust korában/ megjelent De occulta philosophia című könyvében három világra osztotta

föl az univerzumot. Az elemi, az égi és a szellemi világra. Ennek megfelelően műve első kötetében a természetfilozófia, az orvostudomány; második kötetében a matematika és asztronómia kérdéseivel foglalkozott, mint a két első világnak megfelelő tudományokkal. A harmadik kötetet szentelte a szellem-világgal foglalkozó spirituális mágiának, s itt számos démonidéző ráéneklést, inkantációt is közölt. Olyan példákat is felsorolt, melyek természetfölötti hatalmat nyert mágusok csodás tetteit írják le, némelyik közülük igen hasonló Faustus kívánságaihoz:

Bár a természetbe helyezve, néha természetfölötti hatalmat is nyerhetünk, s olyan műveleteket hajthatunk végre, melyek csodálatosak és hirtelenek, s oly bonyolultak, hogy értelmünk által az árnyak engedelmeskednek, a csillagok megzavarodnak, az istenségek szót fogadni, az elemek szolgálni kénytelenek. Így az Istent szolgáló ember, ha felemelkedik a teológia nyujtotta erények által, parancsolhat az elemeknek, megszüntetheti a ködöt, szeleket támaszthat fel, esőt csinálhat a felhőkből, meggyógyíthatja a betegségeket, s feltámaszthatja a holtakat is.¹⁰

Majd egy "konkrét esetet" idézve:

Láttam és ismertem egy embert, aki egy bizonyos szellem nevét és jelét felírta egy darab szűz papírra a hold órájában. Ezután egy folyami békával azt megétette, elmormolt egy bizonyos éneket, visszadobta a békát a folyóba, s akkor hamarosan zivatar és szélvihar támadt föl.¹¹

Agrippa azt is állította, hogy a geometriai jegyeknek szintén nagy hatásuk van a szellemekre, azok kör, ötszög, vagy kereszt segítségével könnyen megidézhetők. Akárcsak Faustus monológjában:

... a csiziós könyvek nagyszerűek,
Sorok, körök, betűk, bűvös jelek. /I,1,48-9/

A drámából félreérthetetlenül kiderül, hogy Marlowe ismerte Agrippa tanításait, sőt, a mágust szerepeltette is da-

rabjában, mint a Faustust a mágiába bevezető mester-tanítót.

A mágia csodái esküre
Készítetnek, hogy más tannal nem törődsz.
Ki otthonos az asztrológiában,
Nyelvekben jártas, ásványokhoz ért,
Mindent tud, mit kíván a mágia, /I,i,134-8/

mondja Cornelius, azaz Agrippa. Mégsem állithatjuk azt azonban, hogy Marlowe a hermetikus mágusoktól, a neoplatonista filozófusoktól kölcsönözte volna a saját nézeteit. A neoplatonisták azért fordultak a mágiához, hogy általa közelebb kerüljenek Istenhez, valahogy sajátmagukat is istenítsék. E törekvésükben mindig is elhatárolták magukat a középkor sötét, gonosz praktikákat űző mágiájától. Nos, ha Faustus mágikus operációinak célját összevetjük a neoplatonisták kegyes intencióival, s megvizsgáljuk szerződés-kötését a Sátánnal, látható, hogy pusztán a kiindulási pont, az ember hatalmának kiterjesztésére irányuló alapvető vágy a közös a két mágikus kísérletben. Faustus nem istenségeket idéz meg, hanem egyenesen a Sátánhoz fordul, nem titkolva, hogy nyíltan szakítani készül a vallás által megkövetelt normarendszerrel:

Kezdő végre Faustus a varázsolást,
S próbálj idézni ördögöt, ha már
Imádtad őket és áldoztál nekik.
Sint mihi dei Acherontis propitii; valeat numen triplex
Jehovae; ignei, aërii, aquatici, terreni spiritus sal-
vate! Orientis princeps, Belzebub inferni ardentis
monarcha, et demogorgon, propitiamus vos, ut appareat,
et surgat, Mephistophilis. /I,iii,5-22/

Megvizsgálva Faustus Mephistophilissal kötött paktumát, Marlowe mágiáról vallott felfogását feltétlenül el kell választanunk a neoplatonista irányzattól, ugyanis Marlowe-nál nem olvad össze mágia és vallás, hanem valamiféle reformált irányzattá, éppen ellenkezőleg, megmarad az orthodoxia és a lázadó, az Istennel szembeszegülő "fekete művészet" dichotómiája.

Jogosan merül fel a kérdés a Doktor Faustus intellektuális háttérét kutatva, hogy hol máshol kereshetjük még Marlowe nézeteinek gyökerét? A kutatók azt már bebizonyították, hogy bizonyára nem az eredeti forrásban, a Faustbuchban. E népkönyv, és annak angol változata sem volt egyéb, mint mulatságos kalandok sorozata egyszerű stílusban előadva, a történet erősen moralizáló mázzal leöntve. Olyan könyv, melyet F.P. Wilson úgy jellemez: "a maga idejében mindenki olvasta csak tudósok nem, míg ma senki sem olvassa, csak tudósok".¹² Az eredeti népkönyv ma már valóban primitív és bizony unalmas olvasmánynak tűnik. Sokat pletykálkodik Faustus neveltetéséről, gyermekkoráról, s a mágikus praktikákat a középkori ihletésű Malleus maleficarum /1484/, a korban népszerű boszorkányság elleni kézikönyv szájbarágós színvonalán adja elő. A népkönyv legnagyobb részét pedig a teológiai argumentáció foglalja el, mely részletesen megmagyarázza és elítéli Faustus rémületes, gonosz és eretnek szentségtörését. Marlowe rátalált erre a témára, s a nagy művész tehetségével emelte a filozófiai és lelki konfliktus drámai magaslatára.

Marlowe közelítése a népszerű történethez értelmezhető az orthodox kereszténység eszmerendszerén belül; erre mutat a darab középpontjában álló Faustus erkölcsi küzdelme önmagával, illetve a "tanulság": Faustusnak lázadásáért buknia kell. Ugyanakkor Faustus kísérlete, hogy kitörjön a létezés által számára megszabott keretek közül szabadgondolkodásként, sőt, egyfajta vallási szkepszisként is felfogható, s Marlowe, mint már korábban láttuk, az utóbbiakról is híres volt. A filológusok régóta vitatkoznak, hogy Marlowe darabját az orthodox teológia, vagy az eretnek filozófia hatása alatt írt műnek tekintsék-e; a logikus feladat természetesen az, hogy a fenti eszmerendszerek ele-

gyét kutassuk a drámában, és megpróbáljuk megállapítani az eszmei alkotóelemek helyyel-közzel pontos arányát. Faustus kétségtelenül eretnek lázadó, amikor kijelenti:

Unom a zagyva filozófiát,
Jog, és kórtan szűk elméknek való,
S a hittudomány még sekélyesebb,
Bárgyu, bosszantó hitvány és gonosz:
A mágia, a nagy mágia vonz csak! /I,1,104-8/

Gunyolja és kritizálja a vallást, ami ugyan még nem jelent tételes ateizmust, de mint láttuk, a 16. században nagyon is annak számított.¹³ Eddigi ismereteink szerint az ilyen erős vallási szkepszisnek a reneszánsz idején két forrása lehetett: vagy a Celsus és Lukiánosz-típusú klasszikus valláskritikusok ismerete, vagy a végletekig vezetett radikális reformáció, az antitrinitárius felfogás ad absurdum vitele. Marlowe-nak mindkét irányzat rendelkezésére állt, Celsus nézeteit Duplessis-Mornay és más református teológusok cáfoló irataiban olvashatta; az antitrinitárius eszméket hasonló módon, például a The Fal of the Late Arrian című traktátusban lelhetette meg /ld. fentebb, 58-65/, amelyből a maga számára kis eretnek traktátust is összeállított - vagy más állította össze és Marlowe csak lemásolta. Mindenesetre már Cambridge szolgálhatott ilyen élményekkel a drámaírónak, hiszen ott Mornay kötelező olvasmány volt, s éppen a cambridge-ben végzett teológus, Francis Kett példája mutatja, hogy az antitrinitarizmus is elhatolhatott a szigorúan kálvinista falak közé. Azt sem felejtethjük el, hogy a londoni évek csak elmélyítették Marlowe elégedetlenségét az orthodox tanítások iránt; a fővárosban a bohémársaság, meg a kémek és politikai ügynökök felfogása vallási közömbösséget hirdetett.

Többször is került szó már eddig szkepszisről, s mielőtt összegeznénk a Marlowe rendelkezésére álló szellemi iramlatokat szükséges e terminust pontosítani, ugyanis a korban nemcsak egyféle szkepszisről van szó. Pürrhón és az őt népszerűsítő Sextus Empiricus az autentikus tudás megszerzését illetően fejtették ki ember szkeptikus nézeteiket, nem hittek abban, hogy az intellektusa által kifürkészheti a természet, s különösképpen Isten titkait. A reneszánsz individualizmus válságának idején ezek a gondolatok ismét népszerűek lettek, s különösen a franciáknál Montaigne és Charron műveiben kristályosodtak ki. Ez hatott Walter Raleigh nézeteire is /ld. fentebb, 52-3/, s itt kell megemlíteni Agrippának egy furcsa, ellentmondásos művét, a De incertitudine & vanitate omnium scientiarum címűt, melyben ismét a vallásos alázat nevében ítélt hiábavalónak minden tudományos erőfeszítést. Ha Marlowe Raleigh köréhez tartozott is, ez a gondolkodásmód nemigen gyakorolhatott rá nagy hatást, éppen a Doktor Faustusban kifejtett tudás-éhség, végtelen önbizalom erre a bizonyíték. Megragadhatta viszont Marlowe képzeletét a másik irányzat, a vallási igazságokban, a Biblia megfellebbezhetetlen tekintélyében kételkedő szkepszis, mely - többnyire antitrinitárius fejlődésen keresztül - egy Francken filozófiájában, vagy a De tribus impostoribus gyönyörű, kevésbé rendszeres érvelésében nyilvánult meg. Faustus kétségtelenül ilyenféle figura, ~~az~~ ^{de} csak óvatosan azonosíthatjuk teljesen Marlowe-val, hiszen a darab végére elbukik. Végzete megfelel a teológiai dogmák logikájának, a kérdés csak az, mennyire konvenció, s mennyire mély meggyőződés ez a megoldás?¹⁴

Ha számításba vesszük is a neoplatonista filozófiát, vagy a radikális bibliakritikát, a Doktor Faustus háttérének kibontásánál, igazat kell adnunk azoknak az irodalomtörténészeknek

is, akik azt állítják, hogy a mű konfliktusa a vallási orthodoxia határain belül is megragadható.

Az igaz, hogy a dráma legköltőibb jelenetei melyek Faustusnak a trójai Heléna megidézett szelleme iránti szerelmében tetőznek, jellegzetesen reneszánsz ideálokat tükröznek; az ember végtelen tudás és hatalom iránti vágyát, az antikvitás és a tökéletes szépség tiszteletét. Más, nemkevésbé fontos motívumok ugyanakkor – elsősorban Faustus részletesen ábrázolt vallásos konfliktusa – a kereszténység szűkebben értelmezett problematikáján belül maradnak.

Una Ellis-Fermortól eltekintve, aki a Faustust két világon, a középkori és a klasszikus konfliktusaként értelmezi,¹⁵ az elemzők nagy része hittani problémaként magyarázza Faustus drámáját. A főhős értelmileg elutasítja a kereszténységet, érzelmileg azonban nem tud elszakadni tőle. Természetesen ismét csak kompromisszumos uton juthatunk kellőképpen árnyalt darab-értelmezéshez, mely mind a két koncepció lehetőségét figyelembe veszi, hiszen ezek egymást nem zárják ki.

Faustus tragédiája, az a lelki küzdelem, amely során a lázadástól eljut a kárhozatba vezető kétségbeesésig, valóban témája lehetne akár egy teológiai traktátusnak is. F.P. Wilson emlékeztet Kálvin egy példázatára az olasz Francesco Spiráról, aki élete és vagyona megmentése érdekében eltagadta protestáns voltát, majd abban a hitben, hogy hazugságával a Szentlélek ellen vétkezett, annyira kétségbeesett, hogy végül is ez okozta elkárhozását. A kis exemplum angol fordításban is megjelent /A notable and marvellous Epistle, 1550/, s hatására éppen egy Corpus Christi diák, Nathaniel Woodes – igaz hogy meglehetősen rossz – drámát is írt The Conflict of Conscience /1581/ címmel.¹⁶

A korabeli teológia szempontjából Faustus lázadása, s vágya, hogy szövetséget kössön a Sátánnal nem más, mint a hét főbűn egyike, a gőg. Emiatt elégedetlen a főhős a világban számára kiosztott szereppel, s ezért keresi a kulcsot a természetfeletti hatalmak egyébként titltott birtoklásához. És Faustus még egy halálos bűnnel tetézi vétkeit, ez pedig a kétségbeesés, a bizalom hiánya Isten megbocsájtó szeretetében. E kétségbeesés már Faustus első monológjában is jelentkezik, amikor arra a következtetésre jut, hogy

A bűn jutalma a halál. Kemény szó!
Ha eltagadjuk bűneinket
Nincsen bennünk igazság, s öncsalók vagyunk.
Nos, vétkeznünk muszáj hát,
S következésképpxx meghalunk. /I,1,40-5/

Faustus Szent Pálnak a rómaiakhoz írt leveléből vett idézettel támasztja alá az érvelését: "Mert a bűn zsoldja a halál" /6:23/, és Szent János gondolataival: "Ha azt mondjuk hogy nincsen bűn mibennünk, magunkat csaljuk meg, és igazság nincsen mibennünk" /1 Ján., 1:8/. Ezek a szigorú gondolatok összeecsengenek Kálvin felfogásával, miszerint az ember, természetétől fogva gyöngé és romlott, képtelen arra, hogy megbánja bűneit, ha csak Isten ki nem választotta a megigazulásra. Innen táplálkozik Faustus keserű makacssága:

El kell tehát
Kárhoznod Faustus menthetetlenül.
Istenre, s mennyre gondolnod mit ér?
Ess kétségbe, a vak reményt föladvá;
Istentől mit se várj, bizz Belzebubban. /II,i,1-6/

A dráma középkorias feldolgozásban tárja elénk Faustus vivódását, lelkének különféle állapotait allegorikus szereplők, a Jó és a Rossz angyal, valamint az Öregember mutatja be. És e

küzdelemben mindig a rossz kerekedik felül:

FAUSTUS Bűnbánat, ima, vezeklés - no és?

JÓ ANGYAL Ó, hisz ezek révén jutsz mennybe te!

ROSSZ A. Ábrándok, hibbant ész gyümölcsei,
Belébolondul, aki él velük. /II,i,17-20/

P.H. Kocher mutatott rá, hogy Faustus fatális hibát követ el érvelésében.¹⁷ Figyelman kívül hagyja, hogy az ember, ha ugyan esendősége miatt a törvény betűje kárhozatra is ítéli, megváltást nyer Jézus szeretete által - feltéve, ha elég erős a hite és hajlandó megbánni bűneit. Faustus ott követi el a hibát, hogy túl korán teszi félre Szent Jánost, hiszen néhány mondattal később ez áll: "Ha megvalljuk bűneinket, hű és igaz, hogy megbocsássa bűneinket, és megtisztítson minket minden hamisságtól. És Jézus Krisztusnak, az Ő fiának vére megtisztít minket minden bűntől" /1 Ján., 1:7-9/.

Ez a fajta kálvinista fatalizmus jelentkezik xk a korabeli boszorkányhitben is. Amikor Faustus szerződést köt az ördöggel, és formálisan is eltaszítja magát Istentől, tulajdonképpen boszorkánnyá válik. Ha megvizsgáljuk a szerződéskötés aktusát Marlowe darabjában, látjuk, hogy ez pontosan megegyezik a teológiai traktátusok leírásaival, akár Jean Bodinnak klasszikus La Démonomanie des sorciers /1580/ című könyvére gondolunk,¹⁸ akár a hasonló angol munkákra, amelyek ilyen címeken jelentek meg: The Discovery of Witchcraft /1584/ Reginald Scottól, vagy A Discourse of the Subtle Practices of Devils by Witches and Sorcerers /1587/ George Gifford tollából. Keith Thomas mutatott rá, hogy nem véletlen a Sátánnal való szövetségekötés témájának megjelenése a reneszánsz idején, a méghozzá éppen a protestáns országokban.¹⁹ A középkorban, mondja Thomas, a szervezett

vallásnak meg voltak az eszközei, hogy megvédje hiveit a Sátán támadásai ellen. A már említett, népszerű Malleus maleficarum hangsúlyozta, hogy az egyház ördögűző tevékenysége éppen ezt a célt szolgálja. Amíg volt elég szenteltvíz, gyertya, templomi harang, imádság, az igaz kereszténynek nem kellett félnie a gonosztól. A reformáció azonban teljesen megváltoztatta a helyzetet. Az új hit elutasította a szentségeket, s üres szimbólumoknak tartva őket, természetesen tagadta a hatékonyságukat is. Ugyanakkor a Sátán jelenlétét nagyon is valóságosnak tartotta a földi világban: Luther például gyakran hangsúlyozta, hogy a hus és a látható világ birodalma teljesen a gonosz hatalmában van. Amint Isten szövetséget kötött az ő egyházával, úgy a Sátán is az ő alattvalóival. Ahogy az Istennek vannak papjai, úgy a Sátánnak is szolgái a boszorkányok és varázslók személyében, állította a protestáns prédikátor, William Perkins A Discourse of the Damned Art of Witchcraft /1608/ című traktátusában.²⁰ Ugyanitt azonban szigorúan elutasította a katolikus egyház által hatékonynak ítélt védekező eszközöket, mint haszontalan babonákat.

A 16. század embere a Sátánt fizikai valóságában is megjelenő félelmetes kísértőként képzelte el, s a félelem logikus volt a boszorkányoktól is. Ha a Sátán megjelenhetett az emberek előtt, az is könnyen elképzelhető volt, hogy valaki feudális paktumot kötve vele a szolgájává szegődik, s lelke üdvösségéért természetfölötti hatalmat kap cserébe. A félelem reális volt a kor gondolkodásvilágában, s ekkor kezdődtek a boszorkányögetések, s ekkor keletkezett a Faust-legenda is. Természetesen azt aligha állíthatjuk, hogy mindennek nem voltak meg a történelmi gyökerei. Korábban, és a katolikusok között is égettek boszor-

kányokat, s a Sátán szövetségét kereső mágus alakja is igen ősi, archetipusa a bibliai Simon Mágus. A protestáns reneszánsz világa azonban újfajta pszichológiai realitást kölcsönzött e tradíciónak. Olyan ellentétek feszültek e megközelítésben, mint az individualizmus versus kálvinista predestináció, a lélekre leselkedő veszély és a dogmákból következő tehetetlenség. Természetesen más motívumok is közrejátszhattak a Faust-tradíció kialakulásában, amely terjedése közben is egyre változott. Már a népkönyv angol fordítása sem azonos a csak néhány évvel korábban kiadott német változattal. Számtalan kísérlet történt már az egyes motívumok megfejtésére, a történet kulturtörténeti kulcsregényként való interpretálására,²¹ ezek közül magyar vonatkozásai miatt érdemes megemlíteni Helmut Häuser tanulmányát,²² amelyben azt állítja, hogy a világot beutazó Faust alakjának ujrarajzolásában közrejátszott Budai Parmenius István alakja is, aki néhány évvel korábban részt vett Sir Humphrey Gilbert Amerika-expedíciójában, s bár maga halálát lelte a visszauton rájuk tört viharban, az utazást propagáló latin zsoltárparafrázisa és allegorikus költeménye még 1582-ben megjelent Angliában: Paeen; De Navigatione illustris... Humfredi Gilberti Carmen. Häuser összeveti az angol Faustbuchban, a német eredetiben, valamint Parmenius költeményeiben található, az utazásra, a tengerre vonatkozó részleteket, s végül olyan következtetésekre jut, hogy amikor Marlowe ilyen programot ad Faustus szájába:

Shall I make spirits fetch me what I please

...

And search all corners of the new-found world
For pleasant fruits and princely delicates

/I, 1, 78-83/

/Szellemeket küldhetek bármiért,
S az új világrészt is tüvéteszik
Friss gyümölcsért, királyi csemegékért/

akkor valójában Parmenius Gilbert-ódájának sorai járnak az eszében. Szkepticizmusom azt sugja, hogy ha volt is ilyenfajta olvasmányélménye Marlowe-nak, akkor azt inkább Sir George Peckham A true reporte of the late discoveries ... of the New-Found Landes by Sir Humfrey Gilbert /1583, majd 1589/ című beszámolójából nyerhette.²³

Bármilyen korabeli események színezhették a Faust-mondakört, vagy Marlowe darabját, továbbra sem kételkedhetünk abban, hogy a Doktor Faustus a fentiekben vázolt, boszorkánysággal kapcsolatos társadalmi-lelki jelenségnek is tökéletes illusztrációja marad. Igen kidolgozott pszichológiai apparátussal mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a főhős megéri a kárhozatra, miután gőgje és kétségbeesése, melyek párosulnak a Szentírás félreértelmezésével, a Sátán szolgálatába vezetik. A darab vége tökéletesen orthodox: Faustusnak el kell kárhoznia, hiszen végzetét csak saját magának köszönheti, semmi sem akadályozta meg szabad akarata működését. Ugyanakkor a szerző mintha mégis lázadna az isteni törvény ellen. Valami nincs rendben a kinyilatkoztatással, érezzük ki a darabból, ha az ennyire félreérthető, s kárhozatba is sodorhatja az embert. Ez a fajta elégedetlenség jól tükrözi azt a kritikus szellemet, amelyet Marlowe már más megnyilatkozásaiban is láttunk:

Hogyha neki kellene egy új vallást alapítania,
ő egy kitünőbb, és csodálatra méltóbb metódust ta-
lálna ki, merthogy az Új Testamentum rosszul van
megírva.²⁴

Az eddigiekből is látható, mennyire összetett, korának mennyi eszmei áramlatát visszatükröző mű Marlowe drámája. Tulajdonképpen értelmezhetjük filozófiai-lélektani szinten, ahol

a középkori és a reneszánsz elemek konfliktusa bontakozik ki; illetve tekinthetjük teológiai drámának az orthodoxia és a radikalizmus között. Egyfelől a darab nem más, mint egy középkori moralitásjáték, amelyben már minden előre eldöntött mire megkezdődik a darab, s ahol hus-vér emberek helyett csak tulajdonságokat megismerő allegorikus figurák mozognak. Ilyenek a színen megjelenő angyalok, ördögök, s a hét főbűn is, akiket Mephistophilis Faustus szórakoztatására idéz meg. A reneszánsz eszmék kontextusában azonban ugyanez a Faustus hősi figuraként tűnik föl, akinek lelki konfliktusa tragédiába torkollik. Ebből a nézőpontból a középkorias, allegorikus alakok is a főhős lelki világának látható aspektusaiként értelmezendők. Már a Prológus is előre jelzi a darabnak ezt a kettős természetét. Főlvillantja a teológiát habzsoló, majd a titkos praktikákban elmerülő Faustus középkorias képét, s ugyanakkor ezt az embert a görög mitológiából vett képpel a felhőkből aláhulló Ikaroszhoz hasonlítja; de ugyanez a kép a bukott angyalokat is asszociálja a bibliai történetből. Még egy görög ihletésű motívum van a drámában, a Mephistophilis segítségével megidézett trójai Heléna szelleme. Faust beleszeret a jelenésbe, s Marlowe sorai itt a legragyogóbb reneszánszot és életörömet idézik:

Ez volt az arc, amelyért vizre szállt
 Ezer hajó, s amelyért Illion
 Égbenyuló bástyái földig égtek?
 Tégy halhatatlanná egy csóko által.
 Ó, gyönyörűbb vagy te, mint az ezer
 Csillag fényét felöltő éji lég,
 Fénylőbb vagy, mint a fényes Jupiter, ki
 A szegény Szemelének megjelent,
 Szebb, mint a menny királya a buja
 Artheusa ógkék karjai közt:
 És te leszel egyetlen szeretőm! /V,i,107-27/

Bármennyire is kifejezi Helóna az antikvitás elvesztett szépség-ideálját, alakja a középkori keretbe is beleillik. Ő testesíti meg ugyanis az inkubust, a szellemet, amellyel közösülve Faustus elköveti a legnagyobb halálos bűnt, s önmagát végleg a kárhozatra juttatja.²⁵

Hiába azonban a Doktor Faustus eszmei sokrétősége, szólni kell a mű gyengeségeiről is. A legfeltűnőbb az, hogy mintha valami kontár kompilálta volna a dráma középrészét a költői és tragédiától terhes első és befejező részek közé. Faustus szárnyaló monológja és a szerződésalkötés lélegzetelállító jelenetei után csalódva kell tapasztalnunk, hogy a lelkét áruba bocsájtó hős ambícióiból semmi sem valósul meg. A nagy fogadkozások:

Szellemeket küldhetek bármiért,
Megoldatok velük minden talányt,
S megvalósítom a reménytelent. /I,1,78-80/

megvalósíthatatlanok maradnak, s Faustus a számára kiszabott huszonnégy évben aprópénzre váltja lehetőségeit. Három felvonáson keresztül csak bohóctréfákat látunk. Faustus megvicceli a pápát, Faustus szarvakat varázsol egy német udvaronc fejére, Faustus csodás gyümölcsökkel kedveskedik egy hercegnőnek. A lazán összefüggő epizódok sorában csak egy izgalmas marad, Faustus inasának, Wagnernek és a bolondnak a szövetsége. Wagner utánózni kívánja mesterét, és a bolondot famulusának választva ő is ördögöt idéz. Ezzel tulajdonképpen Faustus paktumának paródiáját nyújtja, s a jelenet akár filozófikus iróniaként is felfogható. A dolgok újra meg újra megismétlődnek, csak a létezés más-más szintjein. Egyszer komolyan, egyszer görbe tükörben: így teljes a természet és a létezés.

A dráma csak az utolsó jelenetekre forrósodik fel ismét. Megjelenik Heléna, Faustus szerelembe esik, majd a terminus lejártával teljesen a kétségbeesés keríti hatalmába, de végső szavaiban még az élet, a természet szépségét dicsőíti:

Ó, Faustus
Egy kurta óra még az életed,
Aztán el kell kárhoznod mindörökre!
Ti, ég örökmozgó szférái, állj
Hogy pangjon az idő, s ne jöjjön éjféli:
Természet szép szeme, nyilj, nyilj, s teremts
Örök nappalt! /V,ii,126-32/

És Faustusban még egyszer feltámad a vágy a tiszta élet, Isten után. Utolsó vívódását a legdrámaibb és egyben legköltőibb szavakkal tolmácsolja Marlowe:

Megvált egy csepp, egy fél csepp: ó, én Krisztusom,
Ne tépd szíved, ha Krisztushoz kiáltok!
Mégis hívom! Ó, Lucifer, ne bántsd!

...

A Krisztus megváltó vérére kérlek,
Végzetetlen kinomnak szabj határt;
Töltsön Faustus pokolban ezer évet,
Százezret is, csak váltsd ki azután!
Jaj, kárhozottaknak nincs szabott idő!

/V,ii,140-66/

Csak hogy a félelmetes jelenettel, amikor Faustust az ördögök nagy dörgés, villámlás közepette a pokolra ragadják, még nincs vége a darabnak. Diákok jönnek, sajnálkoznak mesterük eltűnésén, majd a Prológusból ismert kórus zárja a művet, bizony meglehetősen sekélyes tanulságot fogalmazva meg a korábbi színek hátborzongató atmoszférája után:

Faustus nincs: nézzétek pokolra hulltát,
S tanulja szörnyű végéből a bölcs
Csupán csodálni a tilalmast,
Mely a becsvágyó észet a mélybe csalja,
Mit fürkészni nem tűr az ég hatalma.

/Utójáték/

Mivel magyarázhatók a Doktor Faustus egyenetlenségei? Hogyan x "emésszük meg", hogy Marlowe egyszer a legnagyobb költői teljesítménnyel lep meg bennünket, máskor viszont olcsó és elcsénelte közhelyeket vág a fejünkhöz? A textológia adja meg a választ ezekre a kérdésekre.

A Doktor Faustus két fő szövegváltozatban maradt fenn. Az 1604-es kvartó kiadással szemben a második változatot képviselő 1616-os kvartó mintegy 550 sorral hosszabb. A két szöveg viszonya, a bővitések, szövegeltérések eredete, szerzőségének kérdése máig is vitatott. A filológia közben azt is megállapította, hogy a több ezer soros drámából nem több, mint 825 sor tulajdonítható minden kétséget kizáróan Marlowe tollának;²⁶ a drámaíró ugyanis segédekkel dolgozott, ő maga csak a legfontosabb jeleneteket vetette papírra. A maradékot vagy színésztársai kompilálták, vagy egy kevésbé tehetséges drámaíró, akit bizonyára jobban érdekelt az eredeti Faustbuch kaland-epizódjai, semmint a Marlowe-t gyötrő filozófiai dilemmák.

Kétségtelenül a Doktor Faustus okozza a legtöbb textológiai és filológiai problémát az egész Erzsébet-kori irodalom történetében. A szövegromlás, a kontár kezek nyoma bizonyos fókig felmenti Marlowe-t a "gondatlan drámaíró" megbélyegzés alól, sajnos azonban ez mitsem segít a darab egyenetlenségein. Azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy ez a dráma még így is friss, sőt, korunkban egyre népszerűbb, egyre többször kerül színpadra, hiszen a lelki konfliktus, amely Faustus tragédiáját okozza nagyon is örök-emberi, habár egy konkrét kor konkrét problémáiból fakadt.

KITEKINTÉS:

MARLOWE MŰVÉSZETE

Az eddigiekből Marlowe-ról olyan kép alakult ki, mely mint embert nem túl rokonszenvesnek - kötekedőnek, káromló eszmék propagátorának, besugónak mutatja, s a drámairól sem tűnik vizsgálódásunk fényében tökéletesnek: rendszertelenül dolgozott, gondatlanul állította össze darabjait, s ráadásul nem egyszer egymásnak is ellentmondó eszméket hirdetett. Igaznak látszik Henderson sajnálkozása: "Marlowe rövid élete során olyan nagy művekbe fogott bele, amelyeket nem tudott befejezni. Átitatódva az 'új filozófia' által megnyitott klasszikus eszméktől többre vállalkozott, mint amit bárki is megvalósíthatott volna."¹ Csakhogy az eddigiekben éppen azt kívántam megmutatni: a Marlowe-nak felróható vádak csak részben következnek egyéni tulajdonságaiból, vagy művészi kvalitásaiból; nem mindennapi egyénisége mellett korának gyermeke is, s sorsa igen jól példázza az Erzsébet-kor irodalmár-egzisztenciájának szociológiai helyzetét, lehetőségeit is. Műveinek keletkezése, terjedése és befogadása hasonlóképpen a kor színházi- és irodalmi hagyományaiból következnek, s e hagyományok ismerete nélkül könnyű a félreértelmezés. A következő néhány lapon - nem annyira konkluzióként, mint a további munka előzeteseként - olyan szempontokra kívánok utalni, amelyek Marlowe művészetének esztétikai értékelésénél, illetve irodalomtörténeti helyének kijelölésénél merülnek föl.

Először is hangsúlyoznunk kell, hogy Marlowe poeta doctus volt, azon kevesek közé tartozott, akik magas művészi szín-

vonalon tudták feldolgozni az elsajátított műveltséganyagot.
 És itt még egyszer emlékeztetnünk kell ^a Shakespeare-rel való
 összevetésre. Míg az "avoni hattyu" inkább csak ponyvák népszerű
 kiadványaiban, krónikákban és széphistóriákban keresgélte a
 feldolgozandó témákat, addig Marlowe esetében joggal kutathatunk
 tudós teológiai és humanista művek, mint források után, s az
 eredmény nem egyszer valóban meglepő. Szinvonalas antik forrá-
 sokhoz nyult, s mint fordító is jelentőset alkotott Lukánosz
Pharsaliáinak, illetve Ovidius Amoresének angolra ültetésével.
 A Tamerlán irásánál olyan műveket használt, mint Perondinus
Magni Tamerlanis Scythiarum Imperatoris Vita /Firenze, 1553/,
 Lonicerus Chronicorum Turcicorum című műve, vagy Ortelius Theatrum
Orbis Terrarum világatlasza /Marlowe nem is követett el olyan
 hibát mint Shakespeare, amikor Csehországot tengerparttal rendel-
 kező, Görögországgal szomszédos tartományként írta le/. A Tamer-
lán második részében még magyar forrásra, Bonfini hatására is
 ráakadunk, hiszen az Orcanes - Zsigmond király epizód a Rerum
Ungaricarum decades quatuorból való.² Amikor Tamerlán előadást
 tart a fiainak a hadművészetről, akkor is igen szakszerűen be-
 szél, nem úgy, ahogy a drámaírók általában elképzelik a háborút.
 Marlowe a monológot Paul Ive Practice of Fortification /1589/
 című traktátusából kompilálta. A művet egyébként még kéziratban
 olvasta Walsingham udvarházában. A The Jew of Malta forrásai
 kevésbé tisztázhatóak, de Lonicerus török-története mellett
Belleforest Cosmographie Universelle-je is valószínűsíthető. A
Faustus esetében már szóltunk a mű mögött felsejlő hatalmas
 teológiai és filozófiai anyagról, míg Johnstone Parr kimutatta,
 hogy Marlowe darabjaiban ott visszhangzik a kor okkult irodal-
 mának, asztrológiai és alkimiai ismereteinek figyelemreméltó

menyisége is.³

Az eszmetörténésznek tehát valóságos aranybánya Marlowe művészetét vizsgálni, nem feledkezhetünk el azonban arról sem, hogy mit köszönhet neki az angol irodalomtörténet. Gyakorlatilag Marlowe volt az, aki a század közepétől kialakuló angol reneszánsz drámát poetizálta, aki magasrendű művészetet teremtett az esetlen, "földönjáró", sokszor kritizált próbálkozások után. Philip Sidney Defence of Poesie című traktátusában, melyet 1582-83-ban írt, még kétségbeejtő színvonalról panaszkodott, amely az angol színjátszást akkoriban jellemezte. "A hatalmas képtelenségeken túlmenően színműveik nem valódi tragédiák, nem valódi komédiák, hiszen a királyok bohócokkal keverednek, és nem azért, mert az események úgy hozzák, hanem beráncigálják-taszigálják a bohócokat a színpadra, hogy minden illem és megfontoltság nélkül tiszteletreméltó eseményekben vegyenek részt. ... De túl sok szót pazaroltam erre a színdarab-ügyre. Azért teszem, mert ez a költészet kiemelkedő része, nincs Angliában más, amit szorgalmasabban művelnének, és nincs mit sajnálatosabban szidalmaznának; és miként egy modortalan, rossz nevelésű leánygyermek anyjának, a dráma a költészetnek becsületét vonja kétségbe."⁴ Így panaszkodott Sidney, s látva a siralmas drámai kísérleteket egyéb alternatíva híján a klasszikus modellt, az Arisztotelész Poétikáján alapuló, a Robortello és Castelvetro által kidolgozott hármas egység betartását kérte számon az angol drámaírókon. A ~~nyolcvanas évek végétől azonban ez a reneszánsz ízlésnek olyan szokatlan drámai forma megtelik költészettel, s éppen Marlowe, majd a korai Shakespeare jóvoltából hatalmas költői magasságokba emelkedik.~~

Érdekes kérdés, hogy miért pont a nyolcvanas évek végén következett ez be? Számos hipotézis ismeretes ismeretes erre, legelfogadhatóbb az, hogy a drámának egyszerűen időre volt szüksége ahhoz, hogy kialakuljon az az intézményrendszer /városi fejlődés, stabil gazdasági rendszer, színi épületek, társulatok, érdeklődő közönség, stb./, amely nélkül jó színház nem létezhet. Ahhoz viszont, hogy jó szindarabok is keletkezzenek, színházi presztízsnak is kellett léteznie, hiszen láthatjuk, hogy még Shakespeare is csak úgy "másodkézből" írta drámáit, pusztán magasabbrendűnek tartott lírai és epikus költészetre volt igazán büszke. Maga a ~~költői nyelv~~ költői nyelv már készen állott a hetvenes évekre, 1579-ben, az angol költészet annus mirabilis-ában jelent meg Spenser The Shepheards Calender című eklogagyűteménye, John Lyly Euphuesa, valamint Sir Thomas North Plutarkhosz-fordítása, s ezek a művek már az érett reneszánsz tulajdonságait mutatják. Mégis tíz évnek kellett eltelnie, míg annyi szintársulat alakult, s a színjátszás olyan nemzeti ügy lett, hogy a legnagyobb tehetségek is megpróbálkozzanak vele. Bár Marlowe drámái dramaturgiai szempontból sokszor problematikusak, rosszul szerkesztettek, elnagyoltak, s a Második Edvárd kivételével nélkülözik az igazi drámai konfliktust, mégis ő volt az, aki az angol reneszánsz drámát igazi magaslatokra emelte. Részben azért, mert egy nagyformátumu koncepció keretében a kor legérvényesebb problémáit állította a színpad publicitása elé, még nagyobb érdeme azonban, hogy alapvetően lírai alkatánál fogva ő tette az angol színpadi nyelvet hajlékony, de erőteljes és kifejező költői eszközzé. Nem ő találta ki, hogy a blankvers alkalmas a színpadra, lévén, hogy lendületes ritmusa, ugyanakkor jól követi az élőbeszéd lüktetését, de senki sem tudta

olyan áradóan, sodróan alkalmazni ezt a versformát, mint ő. Lehet, hogy a realitástól elszakadva sokszor elvont eszméket, minden valóságalapot nélkülöző figurákat jelenített meg színpadán, költészetének erejével mégis mindent el tudott hitetni.

Már kortársaira is óriási hatást gyakorolt. Ahogy megjelent a színen, sikere töretlen volt, s darabjai máx halála után is állandóan az angol színházak repertoárjába tartoztak. A Tamerlán átütő sikerét már említettem, de így volt ez többi darabjával is, persze ehhez hozzájárult a Marlowe-főszerepek megformálójának, Edward Alleynnek tehetsége is. A színész szuggesztivitása valóban fantasztikus volt. Több változatban fennmaradt egy legenda, miszerint a Doktor Faustust /amelynek 1594 és 97 között huszonnégy előadásáról tudunk/ olyan elhitető erővel adta elő, aminek az eredménye valami kollektív autopszichózis lett. A közönség a színészekkel együtt úgy vélte, hogy az ügyesen felvonultatott kellék-ördögök, tüzes pokoltorka, mennydörgős és villámlás közepette egy valódi kísértő is megjelent a színen. A dulwichi előadás félbe maradt, s Alleyn a színészekkel együtt imádkozással töltötte az éjszakát. Ekkor elhatározta, hogy visszavonul a színjátszástól, s az eset emlékére Dulwichban egy kollégiumot alapít. 1600-ban ugyan visszatért a színpadra, de a God's Gift /Isten ajándéka/ nevű kollégium ma is áll.⁵

A költőtársak - nem úgy, mint az "ateizmusán" fennakadó szigorú puritán prédikátorok - nagy megrendüléssel fogadták Marlowe halálát, s az emléket megőrző kortársi megnyilatkozások is költői nagyságát, elismertségét tanúsítják. Bármilyen is volt például Marlowe és Shakespeare személyes viszonya - feltételezik, hogy például Marlowe lett volna a rivális költő Shake-

speare Southamptonhoz fűződő kapcsolatában /v.ö. a 86. szonettal, amely vonatkoztatható a "School of Night"-ra és Marlowe-ra/ s arról is sok vita folyik, hogy melyikük és pontosan mit tanult, kölcsönzött a másiktól - az Ahogy tetszik néhány sora Shakespeare őszinte bánatát tükrözi a költőtárs tragikus halála miatt. A harmadik felvonás 3. színében Próbakő váratlanul azt mondja Jaques-nak:

Ha nem értik az ember verseit, és szellemét nem tudja követni a megértés, a fürge csibész, az jobban bántja az embert, mint a nagy számla a kis kocsmában.
/12-6; ford. Szabó Lőrinc/

A fordítás nem pontos, az angol szöveg nyilvánvalóan Marlowe halálának körülményeire utal. A "jobban bántja..." helyén az eredetiben ez áll: "it strikes a man more dead than a great reckoning in a little room." Ugyanitt, az 5. színben minden kétséget kizáróan megint Marlowe-ra gondol Shakespeare, amikor Silvius és Phebe ovidiuszi, pásztori jelenetében Phebe így sóhajtott fel:

Halott költő, igazollak, magammal:
"Gyult már ki szív ha nem gyult ki azonnal?"

/III,v,81-2/

Szabó Lőrinc ismét kissé szabadon fordít, mert az eredeti szöveg első sora így hangzik: "Dead shepherd, now I find thy saw of might", ahol a "shepherd" Marlowe pásztori szerelmes versére vonatkozik /The Passionate Shepheard to his loue/, míg a "might" /'erő, képesség, hatalom, erőszak'/ kifejezés azért érdekes, mert ez hamarosan Marlowe költészetének állandó jelzőjévé válik.

Sajnos Thomas Nashe elégiája /On Marlowe's Untimely Death elveszett, viszont George Peele, egy másik university wit

The Honour of the Garter című, az Earl of Northumberlandhoz, a "School of Night" tagjához írt köszöntő versében az azóta már szállóigévé fordulattal adózik Marlowe-nak: "Marley, the Muse's darling".

Chapman, amikor folytatja a Hero and Leandert, ugyancsak dícsérő szavakkal idézi fel Marlowe szellemét:

... his free soul, whose living subject stood
Up to the chin in the Pierien flood.

Ben Jonson Shakespeare kifejezését veszi át, amikor a First Folio elé írt köszöntő versében bár "disproportioned" jelzővel illeti Marlowe tehetségét, a költészet erejét azonban nem tagadja meg:

That I not mix thee so, my braine excuses;
I meane with great, but disproportioned Muses,
For if I thought my judgement were of yeeres,
I should commit thee surely with thy peeres,
And tell, how farre thou didst our Lily out-shine,
Or sporting Kid, or Marlowes mighty line,⁶

A legszebb epitáfiumot talán Michael Drayton /1563-1631/, a kortárs költő írta róla:

Next Marlowe, bathed in the Thespian springs,
Had in him those brave translunary things
That your first poets had; his raptures were
All air and fire, which made his verses clear,
For that fine madness still he did retain,
Which rightly should possess a poet's brain.⁷

A 17. századtól kezdve aztán hirtelen elhalványodott, mint ahogy Shakespeare hírneve is alaposan megfakult egy időre. Marlowe-t igazán csak a 20. század fedezte fel. 1891-ben kapta az első emléktáblát, s ettől kezdve a vele foglalkozó tudományos kutatások is megélénkültek. A nagyközönség számára T.S. Eliot fedezte fel. Eliot a következő korszak, a morbid, véres, intellektuális, szokatlan képeket felépítő, kegyetlenül irónikus

és borzalmakban tobzódó manierista művészetet, a metafizikus költőket meg Webster és Massinger drámáit kedvelte, s ezek előképét látta Marlowe-ban, akinek darabjait farce-ként interpretálta, a régi, vad és kegyetlen angol humor megnyilvánulásainak látta.⁸ Ha nem is értünk vele mindenben egyet, azt a megfigyelést neki köszönhetjük, hogy Marlowe-t nem annyira Shakespeare-rel kell összevetnünk, mint inkább Jonson száraz-kiméletlen szatíráival.

Ahogy Marlowe személyének értékelése változott, az egyes darabjairól kialakított kép is koronként alakult. Az Erzsébet-korban leginkább A nagy Tamerlánt értékelték, de ennek helyét hamarosan elfoglalta a misztikus Doktor Faustus. A legújabb kritikai munkákból úgy ítélhetjük meg, hogy manapság a Második Edvárdot értékelik a legtöbbször, azt a darabot, mellyel munkám jelen fázisában - lévén, hogy én Marlowe-t saját korának szemszögéből próbáltam megközelíteni - eddig a legkevesebbet foglalkozhattam. E darab sorsa hasonló Shakespeare Troilus és Cressidájához. Korunk képmutatástól mentesebb, realista látásmódja kellett ahhoz, hogy e darabok kiméletlen világlátását értékelni tudjuk - a Második Edvárd esetében a homoszexualitás tragédiáját.⁹

Marlowe értékelése még ma sem lezárt, és valószínűleg soha nem is lesz az. Kutatása ma már majdnem olyan "nagyipar-szerű" mint a Shakespeareológia, ami természetesen annak is bizonyítéka, hogy Marlowe nagy művész volt, a nyelv izgalmas gondolatokkal küszködő mestere. Minden kor számára van mondanivalója, s műveinek újabb és újabb rétegeit fejthetjük fel. Ennek során, mint ahogy jelen munkámban próbáltam, tanulságos néha saját, immár távoleső korát is felidézni, ujrateremtteni a magunk számára.

J E G Y Z E T E K

ELŐSZÓ

- 1 Ld. a bibliográfiát.
- 2 MAKKAI-HANKISS 1965.
- 3 SZENCZI-SZOBOTKA-KATONA 1972.
- 4 Ld. a bibliográfiában SZENCZI 1961. A három kötetes gyűjtemény első kötete tartalmazza A nagy Tamerlán első részét és a Doktor Faustust.
- 5 Második Edvárd, írta Marlowe, fordította Rózsa Dezső, Budapest
- 6 Ld. LOVEJOY, Arthur O., The Great Chain of Being, Cambridge Mass., 1936.
- 7 Aufsätze zur Prinzipienlehre der Literaturgeschichte, Berlin, 1929; v.8. WELLEK, R. - WARREN, A., Theory of Literature, London, 1963, 10. fejezet.
- 8 "Ballaire A macskák című költeményének kétféle megközelítése", in: Strukturalizmus, Bp, é.n., 2:122 skk.
- 9 LOTMAN, Jurij, Szöveg, modell, típus, Bp, 1973, 281 skk.
- 10 Milton and the English Revolution, New York, 1977.
- 11 Stilustörténet, kortörténet, Bp, 1979.
- 12 A mult nagy korszakai, Bp, 1973, Előszó.

I. rész /AZ ÉLETRAJZ TANUSÁGA/

- 1 In: Strukturalizmus, Bp, é.n., 2:15-26.
- 2 U.o., 18.
- 3 Balassi Bálint összes versei. Szép magyar comoediája és levelezése, ed. STOLL Béla, Bp, 1974, 394.
- 4 V.ö. WELLEK-WARREN, Theory of Literature, 76.
- 5 Ld. pl. THOMAS, Keith, Religion and the Decline of Magic, London, 1973, 198, 323.

- 6 BURGESS, Anthony, Shakespeare, London, 1972, 105.
- 7 BURGESS 1972, 69.
- 8 VAN DORSTEN, J.A., Poets, Patrons and Professors, London, 1962, passim.
- 9 HENDERSON, Philip, Marlowe, London, 1978, 9.
- 10 Giordano Bruno válogatott dialógusai, ed. SZAUDER József, Bp, 1950, 88. V.8. YATES, F.A., Giordano Bruno and the Hermetic Tradition, London, 1964, 205-41.
- 11 GROSART, A.B., The Works of Gabriel Harvey, London, 1884-5, 1:137.
- 12 Erről a nyomtatott anyagról ad vázlatos, de elméletileg megokolt ismertetést KOCHER, P.H., Science and Religion in Elizabethan England, New York, 1969; ld. még THOMAS 1963, 27-209.
- 13 Calendar of State Papers, Domestic, Addenda, 1566-77, 49; ld. még BUCKLEY, George T., Atheism in the English Renaissance, New York, 1965, 71 skk.
- 14 A további adatokra is ld. BAKELESS, John, The Tragical History of Christopher Marlowe, Cambridge Mass., 1942.
- 15 Marlowe művei közül a magyarul megjelenteket /1 Tam., Faustus, II. Edward/ a fordításokból idézem, az olyan drámai és költői szövegeket, melyek nincsenek lefordítva, az eredeti nyelven idézem. A főszövegben az idegen nyelvű prózai idézeteket saját fordításomban közlöm, ha egyéb fordító nincs feltüntetve.
- 16 Először közli DASENT, Acts of the Privy Council, XV:141; ld. BAKELESS 1942, 77.
- 17 Az "ujkatolicizmusról" ld. LOCKYER, Roger, Tudor and Stuart Britain, London, 1977, 184-9.
- 18 Ld. pl. READ, Conyers, Mr. Secretary Walsingham and the Policy of Queen Elizabeth, London, 1925; U.8., Lord Burghley and Queen Elizabeth, London, 1960.
- 19 BOAS, F.S., "Informer Against Marlowe", TLS 1949, szeptember 17.
- 20 Ld. BROOKE, C.F. Tucker, The Works of Christopher Marlowe, Oxford, 1964, 387; GILL, Roma, The Plays of Christopher Marlowe, London-Oxford, 1971, 2; stb.
- 21 BROOKE 1964, 1.
- 22 ROWSE, A.L., The Elizabethan Renaissance, London, 1974, 2:115.

- 23 Marlowe életének ezt a szakaszát Mark ECCLES deritette fel. /Christopher Marlowe in London, Cambridge Mass., 1934./
- 24 Közli ECCLES 1934, 166.
- 25 Közli KULIN Katalin, Utazás a régi Angliában, Bp, 1964, 133. Mészöly Dezső fordítása.
- 26 KULIN 1964, 128. Julow Viktor fordítása.
- 27 Takácsy Elek és Gizella fordítása. Közli SZÉKELY György, Angol színházművészet a 16-17. században, Bp, 1972, 116.
- 28 ROWSE 1974, 2:27.
- 29 GROSART, A.G., The Works of Robert Greene, London, 1881-6, 12:142; BUCKLEY 1965, 81; HENDERSON 1978, 37.
- 30 BUCKLEY 1965, 82.
- 31 A szöveget közli SZÉKELY 1972, 117. Takácsy Elek és Gizella fordítását korrigálnom kellett, ugyanis a magyar szöveg itt több szerzőt sugall, holott Henry Chettle csak kettőre, Shakespeare-re és Marlowe-re gondol, s Marlowe az, akivel nem kíván megismernedni.
- 32 Ennek ismertetése túl messzire vezetne, a vita lényegét jól összefoglalja BUCKLEY 1965, 80-6.
- 33 Az inkriminált röplapról ld. a továbbiakban, 76-7.
- 34 Harleian MS 6849, ff.218-9; a levelet közli BOAS, F.S., The Works of Thomas Kyd, Oxford, 1962, cviii-ex.
- 35 Harleian MS 6848, ff.185-6; közli BOAS 1962, ~~185x6~~ cxiv-cxvi.
- 36 A halottkém jelentését közli POEL, William, "The Death of Marlowe", TLS, 1925, május 21.
- 37 Harleian MS 6848, f.175; ld. HENDERSON 1978, 39; KOCHER 1962 /Christopher Marlowe, New York/, 27.
- 38 Harleian MS 6848, f.176; ld. KOCHER 1962, 28.
- 39 HENDERSON 1978, 40.
- 40 KOCHER 1962, 29; a művet közli SMITH, G.G., Elizabethan Critical Essays, Oxford, 1904.
- 41 ECCLES, Mark, "Marlowe in Kentish Tradition", NQ CLXIX /1935/, 20-3; 39-41; 58-61.
- 42 V.ö. YATES, F.A., "Queen Elizabeth as Astreae", JWCI, X /1947/, 27-82.

- 43 Ld. a gazdag vonatkozó szakirodalomból FRENCH, Peter J, John Dee, London, 1972; YATES 1964; SZÖNYI György Endre, Titkos tudományok és babonák, Bp, 1978, 72-81.
- 44 PHILIPS, J.E., "A Neo-Latin Link Between the Pléiade and Sidney's Areopagus", in: Neolatin Poetry of the 16th - 17th Centuries, Los Angeles, 1965; ld. még FRENCH 1972, 126-60; SZÖNYI György Endre, "John Dee és Közép-Európa", Valóság, 1979, 11:55-6.
- 45 A rim védelme. In: Francia és angol poétikák, ed. HORVÁTH Iván, Szeged, 1975.
- 46 Idézi WILLIAMS, Neville, All the Queen's Men, 1974, London, 216.
- 47 NCBL, 1:2173.
- 48 BROOKE 1964, 554.
- 49 Elizabethan Erotic Narratives, New Jersey, 1977.
- 50 La satire en Angleterre de 1588 a 1603, Paris, 1969.
- 51 KEACH 1977, 219-22.
- 52 KEACH 1977, 32-3.
- 53 Ld. a manierizmus általános irodalmát, pl. HAUSER, Arnold, A művészet és az irodalom társadalomtörténete, Bp, 1968; SYPHER, Willie, Four Stages of Renaissance ~~XXXXXX~~ Style, New York, 1955; HOCHE, G.R., Manierismus in der Literatur, Hamburg, 1959; KLANICZAY Tibor, "A reneszánsz válsága és a manierizmus", ITK, 1970, 419-50; u.ő, A manierizmus, Bp, 1975; stb.
- 54 Swinburne így írt róla: "That poem stands out alone amid all the wide and wild poetic wealth of its teeming and turbulent age" - idézi LEGOUIS and Casamian's History of English Literature, London, 1971, 313; ugyanitt Legouis így ír: "It is the work of a true poet who overloads a story without stifling it, and brings into his narrative a beguiling vigour, a great writer of verse". George BUSH véleménye: "The most beautiful short narrative poem of its age" /Mythology and the Renaissance tradition in English Poetry, Minneapolis, 1932/; s végül KEACH 1977, 115: "Marlowe's style is most playfully extravagant, ... It is in this use of an actively self-dramatizing narrative persona to project a fundamentally ambivalent attitude towards the action of the poem that Marlowe's Ovidianism is most creative."
- 55 ROWSE 1974, 1:189.
- 56 An Advertisement written to a Secretary of my Lord Treasurer's of England, London, 1592. Közli BOAS, F.S., Marlowe and his Circle, Oxford, 1929, 70-1; ld. BUCKLEY 1965, 137.

- 57 The Pelican Guide to English Literature, London, 1966, 2:131.
- 58 BRADBROOK, C.M., The School of Night, Cambridge, 1936, 153-69; ld. még YATES, F.A., A Study of Love's Labour's Lost, London, 1936.
- 59 'Mily paradox! A pokol jelvénye sötét, / Meg a börtön színe, s a School of Night.' A magyar fordítás "a börtön mélye és a gyászos éjek" /Mészöly Dezső/ itt nem adja vissza az eredeti szöveg utalását.
- 60 Ld. a kritikai kiadás bevezetőjét: Willobi his Avis, ed. G.B. HARRISON, London, 1926. Ld. még CAMPBELL, O.J., Shakespeare Encyclopaedia, New York, 1965, 948.
- 61 Idézi a Pelican Guide to English Literature, London, 1966, 2:26.
- 62 Ld. The Private Diary of Dr. John Dee, ed. O.J. HALLIWELL, London, 1842, 20. Ld. még SZÖNYI 1979, 53.
- 63 HENDERSON , 1978, 44.
- 64 Ld. YATES 1964, 177-8; SZÖNYI 1978, 63-4.
- 65 WILLIAMS 1974, 249.
- 66 HENDERSON 1978, 47.
- 67 KEACH 1977, 116.
- 68 Ld. BUCKLEY 1965, 139-43.
- 69 HENDERSON 1978, 48.
- 70 Az egész jegyzőkönyv a Harleian MS 6849, fol.187-ben maradt fenn.
- 71 BUCKLEY 1965, 144.
- 72 U.o. A Harpool nevet eddig nem sikerült azonosítani, Buckley vélekedése szerint Marlowe közismert ateizmusára célozhatott a bíró.
- 73 Idézi KULIN 1964, 127.
- 74 V.ö. P. VILLEY, Sources et évolution des Essais de Montaigne, Paris, 1933.
- 75 V.ö. YATES 1936, 95; BUCKLEY 1965, 151-2; BURGESS 1972, 117; összefoglalóan: STRATHMANN, Sir Walter Raleigh, New York, 1951.
- 76 ROWSE 1974, 2:325 deistának tartja Marlowe-t, amely abban a korban igen nagy újdonság: "he seems to have been a

deist or a pantheist, with an impersonal, cosmic conception of deity."

- 77 V.Ö. THOMAS 1973, 204: "Against this background the evidence of widespread religious scepticism is not to be underrated, for it may be reasonably surmised that many thought what they dared not to say loud." Thomas szerint 1548 és 1612 között legalább nyolc személy égettek meg antitrinitárius nézetek hangoztatása miatt /i.m., 203/, ha ehhez hozzávesszük a halálra ítélt anabaptistákat és egyéb szektásokat, a szám jóval magasabb /ld. WILLIAMS, G.H., The Radical Reformation, London, 1962, 402-3; BUCKLEY 1965, 56-9/.
- 78 Harleian MS 6848, fol.187-9; közli BOAS 1962, cx-exiii.
- 79 2 Kor. 13:4: "Mert noha megfeszítettetett gyenge erőtlenségből, mindazonáltal él Istennek hatalmából. És noha mi erőtlenek vagyunk benne, de vele együtt élünk majd Isten erejéből.
- 80 WILBUR, Earl Morse, A History of Unitarianism..., Cambridge Mass, 1952, 176; BUCKLEY 1965, 58.
- 81 Ld. BRIGGS, W.D., "On a Document Concerning Christopher Marlowe", Studies in Philology, XX /1923/, 153-9.
- 82 BUCKLEY, George T., "Who was the Late Arrian?", MLN, 1934, december; továbbá WILBUR 1952, 169-70; WILLIAMS 1962, 779.
- 83 BUCKLEY 1965, 125.
- 84 Ld. fentebb, 34; v.ö. KOCHER 1962, 33-68.
- 85 V.Ö. Machiavelli Livius-kommentárjaival: "Mert ahol nem félik istent, ott szükségképpen vagy elpusztul az állam, vagy a fejedelemtől való félelem tartja fenn, amely félelem felér a hiányzó vallással." /XI. fejezet, Machiavelli művei, ed. HERCZEGH Gyula, Budapest, 1978, 1:126/; "Ha a fejedelem vagy a köztársaság meg akarja őrizni a hatalmát, elsősorban is a vallási szertartások tiszteletben tartásán örködjék, mert az ország romlásának az a legbiztosabb jele, ha semmibe veszik az istenség kultuszát." /XII. fejezet, HERCZEGH 1978, 128./
- 86 Ld. fentebb, 30-2. lapokon a teljes szöveget. Kocher elemzését itt kismértékben továbbfejlesztve vettem át.
- 87 KOCHER 1962, 46. Celsus művének magyar fordítása KOMORÓCZY Géza tolmácsolásában megtalálható a Világosság című folyóirat 1969-as mellékletében.
- 88 BRIE, Friedrich, "Deismus und Atheismus in der Englischen Reanissance", Anglia, XLVIII /1928/, 54-98; 105-68; ld. még LECHLER, G., Geschichte des englischen Deismus, Stuttgart, 1841; ROBERTSON, J.M., A Short History of Free Thought, London, 1914.

- 89 Ld. KLANICZAY Tibor, "Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról", in: Hagyományok ébresztése, Bp, 1976; DÁN Róbert, "Erdélyi könyvek és John Dee", MKSz, 1979, 3:225-30; SZŐNYI 1979; FABINY Tibor, Az angol és az erdélyi unitarizmus kezdetei, kézirat, 1980.
- 90 THOMAS 1973, 200-6.
- 91 KRAEMER, Wolfgang, "Ein seltener Druck des Tractats De tribus impostoribus 1598", Zeitschrift für Bücherfreunde, N.F., XIV /1922/, 101-11.
- 92 Fordította P. Maier Erika és Karácsonyi Béla. A még meg nem jelent műből vett idézetet a kézirat felfedezője és sajtó alá rendezője, KESERÜ Bálint szíves engedélyével közlöm.
- 93 "Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről", HERCZEGH 1978, 1:126.
- 94 V.ö. SZIGETHY Gábor, A machiavellizmus, Bp, 1977; ugyan- csak Herczegh Gyula bevezetőjét A fejedelemhez, i.m., 1:684-6.
- 95 The Prince: an Elizabethan Translation, ed. H. CRAIG, Chapel Hill, 1944; a Machiavelli-fordításokról ld. NCBEL 1:2188.
- 96 BUCKLEY 1965, 31-42; ld. még HORROCKS, J.W., Machiavelli in Tudor Opinion and Discussion, New York, 1908; MEYER, Edward, Machiavelli and the Elizabethan Drama, Weimar, 1897; WEISSBERGER, L. Arnold, "Machiavelli and Tudor England", Political Science Quarterly, XLII /1927/, 589-607.
- 97 BUCKLEY 1965, 41.
- 98 Idézi BUCKLEY 1965, 133.
- 99 A következőkben különösen Ethel SEATON két cikkére támasz- kodom: "Marlowe, Robert Poley and the Tippings", RES 1929, 5:273-87; "Robert Poley's Cyphers", RES 1931, 7:131-50; ld. még TANNENBAUM, S.a., The Assassination of Christopher Marlowe, New York, 1928; NORMANN 1960, 202-11; BUCKLEY 1965, 121-7; HENDERSON 1978, 68-80; stb.
- 1000 Kiadva: Calendar of Scottish Papers, VIII:595-602; ld. SEATON, "Marlowe, Poley...", 282.
- 101 SEATON, "Poley's Cyphers", 150.
- 102 Jonson and the Cavaliers, ed. Maurice HUSSEY, London, 1969, 23; a jegyzetekben a kiadó megjegyzi: "Pooley and Parrot: these have been identified recently as two spies set upon Jonson during his earlier years", i.m., 133./
- 103 BOAS 1962, lxi.
- 104 BOAS 1962, ixvii.

II. rész /A DOKTOR FAUSTUS ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE/

- 1 ROSWE 1974, 2:29.
- 2 Ld. BLOOMFIELD, M.W., The Seven Deadly Sins, Michigan, 1952; BUTLER, E.M., The Myth of the Magus, Cambridge, 1948; FÓNAGY Iván, A mágia és a titkos tudományok története, Bp, 1943; HEINRICH Gusztáv, Faust, Bp, 1914; PALMER, P.M. - MORE, R.P., The Sources of the Faust-Tradition, New York, 1936; stb.
- 3 Historia Von D. Johann Fausten...; HEINRICH könyvén kívül SZAKÁL Károly, A Faust-monda keletkezése s legrégibb prózai feldolgozásai /Pápa, 1893/ kitűnően összefoglalja a Faust-népkönyv első változatát, azok összefüggéseit és vallási hátterüket.
- 4 Valójában a kritikának csak egy iskolája tartja a Faustust Marlowe késői, utolsó darabjának. Magam ezt a véleményt fogadom el. Mások véleménye szerint Marlowe a Tamerlán után, 1589 táján írhatta a Faustust, ez viszont azt feltételezi, hogy a népkönyvnek lett volna egy korai angol kiadása, amiről a mai napig nem tudunk, vagy pedig Marlowe ismerte a fordítás már korábban létező kéziratát. Az ugyanis bizonyos részletek vizsgálatával bizonyított, hogy nem a német szövegből dolgozott.
- 5 A drámát Kálnoky László fordításában idézem. /SZENCZI 1961, 1. kötet./
- 6 GILL, Roma, Doctor Faustus, London, 1975, xx.
- 7 E filozófiai tradíció klasszikus összefoglalását ld. in YATES 1964.
- 8 Ld. Corpus hermeticum, eds. A.D. NOCK & A.J. FESTUGIERE, Paris, 1945-54. Az idézetre ld. SZÖNYI 1978, 25.
- 9 Kritikai kiadása: E.CASSIRER, P.O.KRISTELLER, J.H.RANDALL /eds./ The Renaissance Philosophy of Man, Chicago, 1948, 223 skk. Az idézet: SZÖNYI 1978, 9, 47.
- 10 De occulta philosophia, Köln, 1533, III. könyv, vi, cccviii; idézi NAUERT, Charles, Agrippa and the crisis of the Renaissance, Illinois, 1965, 251.
- 11 U.o., ccliv.
- 12 WILSON, F.P., Marlowe and the Early Shakespeare, Oxford, 1954, 69.
- 13 Ld. BUCKLEY 1965 érvelését.
- 14 BRADBROOK, M.C., Themes and Conventions of Elizabethan Tragedy, Cambridge, 1960, 151.

- 15 Christopher Marlowe, London, 1927.
- 16 WILSON 1954, 77; Woodesről ld. NCBEL, 1:1410.
- 17 KOCHER 1962, 106.
- 18 Bodin ugyan formálisan katolikus maradt, de heterodox nézetei, ugyanakkor szintetizáló természete rendkívül népszerűvé tették a protestáns országokban is.
- 19 THOMAS 1973, 588-98.
- 20 ROWSE 1974, 1:302.
- 21 Ld. pl. DEDÉYAN, Charles, Le theme de Faust dans la litterature européenne, Paris, 1954; további forrásokra ld. HENNING, Hans, Faust-bibliographie, Berlin, 1966.
- 22 "Zur Vervasserfrage des Faustbuchs von 1587: Stephanus Parmenius", Philobiblon, 1971, 105-17.
- 23 Egy filológiai tévedése ugyancsak kételyeket ébreszt bennünk Häuser hipotéziseit illetően. Häuser mindent megtesz, hogy Faust tanulóhelyét Marlowe művében Wittemberg helyett Heidelbergre módosítsa, hiszen egy filológiai adat szerint Parmenius ezen az egyetemen volt diák. KLANICZAY "Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról" /ld. I, 89. számú jegyzetet/ című cikkében bebizonyítja, hogy a magyar kutatásból kikerült filológiai ~~xxxxxx~~ adat téves, s Parmenius valójában a wittembergi egyetemre iratkozott be 1579-ben!
- 24 A Baines-jelentésből, ld. fentebb, 31.
- 25 WILSON 1954, 80; GILL 1975, xxvi.
- 26 GREG, W.W., Doctor Faustus 1604, 1616: Parallel Texts, Oxford, 1950; WILSON 1954, 75.

KITEKINTÉS: MARLOWE MŰVÉSZETE

- 1 HENDERSON 1978, 157.
- 2 Ethel SEATON a TLS-ben mutatott rá erre /1921. június 16./.
- 3 Tamburlaine's Malady, Univ. of Alabama, 1953.
- 4 HORVÁTH 1975, 116-8.
- 5 CAMPBELL 1966, 13; BURGESS 1972, 103.
- 6 To the Memory of My Beloved, the Author, Mr. William Shakespeare, in: HUSSEY, 1969, 32.
- 7 Idézi HENDERSON 1978, 79.
- 8 "Shakespeare and the Stoicism of Seneca", in ELIOT, T.S., Elizabethan Essays, London, 1934. 9 Ld. GILL 1971, Első

B I B L I O G R Á F I A

I. A DOLGOZATBAN HIVATKOZOTT MARLOWE-KIADÁSOK

BROOKE, C.F. Tucker 1964: The Works of Christopher Marlowe /Oxford/

GILL, Roma 1971: The Plays of Christopher Marlowe /Oxford-London/

GILL, Roma 1975: Doctor Faustus /New Mermaid Critical Edition, London/

GREG, W.W. 1954: Doctor Faustus 1604, 1616: Parallel Texts /Oxford/

RÓZSA D. /ford./ 1922: Második Edvárd /Budapest/

SZENCZI M. 1961: Angol reneszánsz drámák: 1 A nagy Tamerlán, Doktor Faustus /Budapest/

II. A MARLOWE-RA ÉS KORÁRA VONATKOZÓ FONTOSABB SZAKIRODALOM, VALAMINT A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BAKELESS, J. 1942: The Tragicall History of Christopher Marlowe /Cambridge/

BOAS, F.S. 1929: Marlowe and his Circle /Oxford/

BOAS, F.S. 1949: Informer Against Marlowe /TLS 1949, szeptember 17./

BOAS, F.S. 1962: The Works of Thomas Kyd /Oxford/

BRADBROOK, M.C. 1936: The School of Night /Cambridge/

BRADBROOK, M.C. 1960: Themes and Conventions in Elizabethan Tragedy /Cambridge/

BRIE, F. 1928: Deismus und Atheismus in der englischen Renaissance /Anglia, XLVIII, 54-98, 105-68./

BRIGGS, W.D. 1923: On a Document Concerning Christopher Marlowe /Studies in Philology, XX, 153-9./

BUCKLEY, G.T. 1934: Who was the Late Arrian? /MLN 1934. december/

- BUCKLEY, G.T. 1965: *Atheism in the English Renaissance* /New York/
- BURGESS, A. 1972: *Shakespeare* /London/
- CAMPBELL, O.J. 1966: *Shakespeare Encyclopaedia* /New York/
- DÉDÉYAN, Ch. 1954: *La theme de Faust dans la littérature européenne* /Paris/
- ECCLES, M. 1934: *Christopher Marlowe in London* /Cambridge, Mass./
- ECCLES, M. 1935: *Marlowe in Kentish Tradition* /NQ CLXIX, 20-3, 39-41, 58-61./
- FRENCH, P.J. 1972: *John Dee: the World of and Elizabethan Magus* /London/
- GROSART, A.B. 1881-6: *The Works of Robert Greene* /London/
- GROSART, A.B. 1884-5: *The Works of Gabriel Harvey* /London/
- HALLIWELL, O.J. 1842: *The Private Diary of Dr. John Dee* /London/
- HEINRICH G. 1914: *Faust* /Budapest/
- HENDERSON, Ph. 1978: *Christopher Marlowe* /London/
- HENNING H. 1966: *Faust-bibliographie* /Berlin/
- HERCZECH Gy. 1978: *Machiavelli művei* /Budapest/
- HORROCKS, J.W. 1908: *Machiavelli in Tudor Opinion and Discussion* /New York/
- HORVÁTH I. 1975: *Francia és angol poétikák 1392-1603* /Szeged/
- HUSSEY, M. 1969: *Jonson and the Cavaliers* /London/
- ItK - Irodalomtörténeti Közlemények
- JWCI - Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
- KEACH, W. 1977: *Elizabethan Erotic Narratives: Irony and Pathos in the Ovidian Poetry of Shakespeare, Marlowe and their Contemporaries* /New Jersey/
- KOCHER, P.H. 1962: *Christopher Marlowe: a Study of his Thought* /New York/

- KOCHER, P.H. 1969: Science and Religion in Elizabethan England /New York/
- KULIN K. 1964: Utazás a régi Angliában /Budapest/
- LECOCQ, L. 1969: La satire en Angleterre de 1588 a 1603 /Paris/
- LEGOUIS, E. - CASAMIAN, L. 1971: History of English Literature /London/
- LOCKYER, R. 1977: Tudor and Stuart Britain 1471-1714 /London/
- MAKKAI L. - HANKISS E. 1965: Anglia az Újkor küszöbén /Budapest/
- MEYER, E. 1897: Machiavelli and the Elizabethan Drama /Weimar/
- MKSz - Magyar Könyvszemle
- MLN - Modern Language Notes
- NCBEL - The New Cambridge Bibliography of English Literature /vol. 1, 1972/
- NEUERT, Ch. 1965: Agrippa and the Crisis of the Renaissance /Univ. of Illinois/
- NORMAN, Ch. 1960: The Muses' Darling: Christopher Marlowe /New York/
- NQ - Notes and Quires
- PARR, J. 1953: Tamburlaine's Malady /Univ. of Alabama/
- PALMER, P.M. - MORE, R.P. 1936: The Sources of the Faust Tradition /New York/
- The Pelican Guide to English Literature, ed. Boris FORD, vol. 2: The Age of Shakespeare, 1966 /London/
- PHILIPS, J.E. 1965: A Neo-Latin Link Between the Pléiade and Sidney's Areopagus, in: Neolatin Poetry of the 16-17th Centuries /Los Angeles/
- POEL W. 1925: The Death of Christopher Marlowe /TLS május 21./
- READ, C. 1925: Mr. Secretary Walsingham and the Policy of Queen Elizabeth /London/
- READ, C. 1960: Lord Burghley and Queen Elizabeth /London/

- ROWSE, A.L. 1974: The Elizabethan Renaissance. Vol. 1: The Life of the Society, vol. 2: The Cultural Achievement /London/
- SMITH, G.G. 1904: Elizabethan Critical Essays /Oxford/
SPh - Studies in Philology
- STRATHMANN, E.A. 1951: Raleigh: a Study in Elizabethan Scepticism /New York/
- SZAKÁL K. 1893: A Faust-monda keletkezése és legrégibb feldolgozásai /Pápa/
- SZAUDER J. 1950: Giordano Bruno válogatott dialógusai /Budapest/
- SZENCZI M. - SZOBOTKA T. - KATONA A. 1972: Az angol irodalom története /Budapest/
- SZÉKELY Gy. 1972: Angol színházművészet a 16-17. században /Budapest/
- SZIGETHY G. 1977: A machiavellizmus /Budapest/
- SZŐNYI Gy.E. 1978: Titkos tudományok és babonák /a 15-17. század művelődéstörténetének kérdéseihez/ /Budapest/
- SZŐNYI Gy.E. 1979: John Dee angol "mágus" és Közép-Európa /Valóság, 1979, 11:47-53./
- TANNENBAUM, S.A. 1928: The Assassination of Christopher Marlowe /New York/
- THOMAS, K. 1973: Religion and the Decline of Magic - Studies in popular beliefs in 16-17th century England /London/
- TLS - Times Literary Supplement
- VAN DORSTEN, J.A. 1962: Poets, Patrons and Professors /London/
- VILLEY, P. 1933: Sources et évolution des Essais de Montaigne /Paris/
- WILBUR, E.M. 1952: A History of Unitarianism in Transylvania, England and America /Cambridge, Mass./
- WILLIAMS, G.H. 1962: The Radical Reformation /London/
- WILLIAMS, N. 1974: All the Queen's Men /London/

WILSON, P.F. 1954: Marlowe and the Early Shakespeare
/Oxford/

YATES, F.A. 1936: A Study of "Love's Labour's Lost"
/London/

YATES, F.A. 1934: John Florio /London/

YATES, F.A. 1947: Queen Elizabeth as Astreae /JWCI X,
27-82./

YATES, F.A. 1964: Giordano Bruno and the Hermetic
Tradition /London/